

UIT DE VERENIGING

Werkzaamheden voor herijking van de bestaande monumentenlijst van start

De gemeente Epe gaat dit voorjaar van start met de 'herijking' van de bestaande monumentenlijst. In het cultuurhistorisch beleidskader is onderkend dat de lijst van beschermde en onbeschermde panden onevenwichtig van samenstelling is. Veel historisch waardevolle gebouwen blijken niet te zijn geïnventariseerd of beschermd, terwijl gebouwen met minder kwaliteit dat wel bleken te zijn. Men wil nu komen tot een evenwichtige monumentenzorg. De gemeentelijke en rijksmonumentenlijst 2012 voor onze gemeente is te vinden op de website van de gemeente Epe: <http://www.epe.nl>

Expositie over Vaassense molens in museum Vaassen Historie

Naast de vaste thema's, zoals de lokale industrieën en kleinnijverheid, de kruidenierswinkel en Vaassen in oorlogstijd, zijn er ook andere exposities in 2013. Het zijn bijzondere exposities. Zo is er tot mei een grote hoeveelheid scheepsmodellen te zien van modelbouwvereniging Samen Sterk. Daarna komt er een expositie over de historie van de Vaassense molens en over zwembaden in Vaassen. Openingstijden en andere informatie zijn te vinden op: www.vaassenhistorie.nl

Boek Sint Antoniegilde

Journalist Dick van der Veen is al geruime tijd bezig om de geschiedenis van het Sint Antoniegilde te boek te stellen. Het is een van de oudste, nog actieve gilden van ons land en speelde een belangrijke rol in de ontwikkeling van het dorp Epe. Het boek wordt eind dit jaar uitgegeven door Uitgeverij Gelderland.

Begrafenisschilden uit de 17^e en 18^e eeuw

Hoewel koning Willem I in het onafhankelijk geworden Nederland de gilden in 1818 officieel definitief afschafte, bleven veel gilden nog lange tijd een rol spelen. Bij het overlijden van een gildelid moesten de nabestaanden van de overledene de attributen voor de begrafenis, zoals het baarkleed en de begrafenischilden, huren van het gilde. Overgebleven schilden zijn te vinden in diverse musea. Een erg interessant artikel hierover is geschreven door Ellen Vehoff in het kwartaalblad *Venster* van de Stichting Oude Gelderse Kerken. Dit blad ligt vaak ter inzage in de plaatselijke bibliotheek. De afbeelding, een begrafenischild van de schippergilde Delft, is afkomstig van de website www.geheugenvannederland.nl. Het schild is te vinden in het Scheepvaartmuseum te Amsterdam.



Onderzoek naar munitie uit de Tweede Wereldoorlog bij de Zuikerbrug

In verband met de aanleg van een retentievijver door Vitens NV en de aanleg van een fietspad langs de Grift wordt in opdracht van de gemeente onderzoek gedaan naar achtergebleven explosieven na de explosie van een munitieschip tijdens de Tweede Wereldoorlog.

Geschiedenis Online Prijs 2012

De Geschiedenis Online Prijs voor de beste Nederlandse website over het verleden is gewonnen door het Drenths Archief met zijn site: www.annodrenthe.nu. De prijs is in het leven geroepen om uiting te kunnen geven aan de waardering voor een goed toegankelijke historische website. Winnaar van de Geschiedenis Online Prijs voor Musea en Themasites is geworden: <http://www.museum-sheerenloo.nl>. Verdere informatie over alle prijswinnaars vindt u op: <http://www.geschiedenisonlineprijs.nl>

Meer zicht op brood en banket door de eeuwen heen

Het Nederlands Bakkerijmuseum heeft een digitale, nationale encyclopedie over de rijke cultuurgeschiedenis van brood, banket en kokerij gelanceerd op: www.bakkerijwiki.nl. U vindt er bijvoorbeeld een artikel over brood en banket in het oude Rome.

Een ‘daaldersplaats’, bekende uitdrukking maar waar komt die vandaan?

‘Daalderplaats, (toon.) *uitmuntende plaats*, naar den prijs, dien men oudtijds op de duurste plaats in den Stadsschouwburg te Amsterdam voor zijn “lootje” moest betalen.’ Zo staat het woord beschreven in de uit 1890 stammende uitgave van Taco H. de Beer en Eliza Laurillard: *Woordenschat: verklaring van woorden en uitdrukkingen*. In dit boek vindt u verklaringen van uitdrukkingen, mythologische namen, heilige dagen, merkwaardige etymologieën, scheld- en spotnamen, biografische en historische kleinigheden, volksdwalingen en spreekwijzen. Ga naar de website van de digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren: http://www.dbnl.org/tekst/beer004woor01_01/ Erg leuk om eens te bezoeken.

Studiezaal Gelders Archief gesloten

De studiezaal van het Gelders Archief in Arnhem is in april en mei niet te bezoeken. Het archiefmateriaal wordt dan verhuisd naar het nieuwe archiefgebouw aan de Westervoortsedijk in Arnhem. Het Gelders Archief heeft bijna 30 kilometer aan archiefmateriaal. Vanaf juni is de studiezaal in het nieuwe pand te bezoeken. Voor dringende vragen kunt u tijdens de verhuizing het Gelders Archief per e-mail bereiken.

Herontwikkelingsplan Landgoed De Poll en Slot Nijenbeek te Voorst

Het in desolate toestand verkerende Slot Nijenbeek heeft de gemoederen danig beziggehouden. De gemeenteraad van Voorst heeft uiteindelijk ingestemd met de ingeslagen weg rondom slot Nijenbeek: de ruïne Nijenbeek zal worden geconser-

veerd. In een motie wordt het college opgedragen de (mede)financiering te regelen en te zorgen dat na consolidatie, uiterlijk in 2015, Nijenbeek toegankelijk wordt voor het publiek. Belangrijke rapporten over Nijenbeek zijn te vinden bij agendapunt 8 van de vergadering van de raad van de gemeente Voorst van 4 maart 2013 op: www.vorst.nl



UITNODIGING ALGEMENE LEDENVERGADERING

Datum: donderdag 18 april 2013

Plaats: Kulturhus EGW, Stationsstraat 25, 8161 CP Epe

De leden worden van harte uitgenodigd de algemene ledenvergadering bij te wonen. **Niet-leden zijn om 20.45 uur welkom bij de lezing van Dianne Hamer.**

AGENDA ALGEMENE LEDENVERGADERING D.D. 18 APRIL 2013

1. Opening 20.00 uur

2. Verslag van de ledenvergadering van 12 april 2012

3. Bestuursverkiezing

Aftredend zijn mevrouw D. Hamer en de heren E. Brummel en H. Stakenburg. Mevrouw Hamer is niet herkiesbaar, de heren Brummel en Stakenburg zijn wel herkiesbaar. Tevens is de heer A. Breedveld verkiesbaar als bestuurslid. Hij is de beoogde voorzitter van de vereniging. Volgens de statuten, artikel 10, lid 1 wijst het bestuur uit zijn midden een voorzitter, een secretaris en een penningmeester aan. Tegenkandidaten kunnen zich tot aanvang van de vergadering melden bij het bestuur.

4. Jaarverslag 2012 penningmeester, aansluitend verslag kascontrolecommissie

5. Verkiezing nieuw kascontrolecommissielid

De heer Scholten is aftredend

6. Begroting 2013

7. Mededelingen, rondvraag en sluiting (omstreeks 20.30 uur)

Pauze

Na het huishoudelijk gedeelte houdt Dianne Hamer voor belangstellenden een lezing over Sophia, prinses van Württemberg. Als eerste echtgenote van koning Willem III was zij van 1849 tot haar overlijden in 1877 koningin der Nederlanden. De lezing is mede gebaseerd op de door Dianne geschreven biografie *Sophie, koningin der Nederlanden*.

HET SCHOUTAMBT EPE IN DE FRONTLINIE DE OOST-VELUWE NA HET BESTAND (1621-1637)

EVERT DE JONGE

INLEIDING

Militaire geschiedschrijving is in Nederland nooit een populaire aangelegenheid geweest. Het verhaal over veldslagen, heroïsche daden en belegeringen doet de Nederlander minder dan onze burens. Een methode om geschiedenis van oorlogen populairder te maken is te putten uit zogenaamde egodocumenten. Dergelijke archivalia bleken voor Duitse historici van onschatbare waarde te zijn om een goed inzicht te krijgen in de vaak ontvullende kijk op allerlei aspecten van de 30-jarige oorlog (1618-1648).¹⁾

De vraag is of er in Nederland (voldoende) egodocumenten bewaard zijn gebleven om dergelijk geschiedschrijving mogelijk te maken. Ik ben bang van niet. Hoe verbind je dan de oorlog met de samenleving? Een oplossing is het combineren van bronnen. Dit werd op een voortreffelijke wijze toegepast door de historicus R. de Graaf in zijn publicatie over de Opstand.²⁾ Hij wist een beeld te creëren van niet alleen de oorlogssituatie in het algemeen, maar ook van de lotgevallen van de lokale bevolking, in het bijzonder op de Zuid-Veluwe. Daar kregen de inwoners de nodige ontberingen te verwerken in de perioden 1581-1590 en 1621-1636.

Was de situatie in het ambt Epe, i.c. de Oost-Veluwe, te vergelijken met de door De Graaf beschreven toestand op de Zuid-Veluwe? Uit mijn onderzoek bleek dat ook de Oost-Veluwe te maken kreeg met rampzalige gebeurtenissen en grote onzekerheid; elk moment kon de vijand toeslaan. Deze situatie was in elk van de genoemde perioden van toepassing, maar wat verschilt, zijn de bronnen. Over het tijdvak in de zestiende eeuw zijn de lokale bronnen schaars; slechts een enkel bericht. Uit de periode na 1621 stuitte ik op een belangrijke bron van informatie, i.c. de rekeningen van de Eper schout. Aangevuld met archivalia uit het stadje Hattem ontstaat een aardig tijdsbeeld.³⁾

DE EERSTE FASE VAN DE OPSTAND (1568-1609)

De (Veluwse) Opstand begon in onze streken min of meer met de uitmoording van Zutphen (1573), de deelname aan de Pacificatie van Gent (1576), daarna vervolgd met de intrede in de Unie van Utrecht en het aanstellen van Jan van Nassau tot stadhouder (1578/79). Hij en zijn medestanders zuiverden het Spaansgezinde Hof van Gelre, terwijl ook in de steden de bakens werden verzet. Al kort daarna volgde het zogenaamde Verraad van Rennenberg (1580) waardoor de Veluwe frontgebied werd. De steden Arnhem, Elburg, Hattem, Harderwijk, Kampen, Wageningen en Zwolle bleven behouden voor de staatse partij, maar Deventer en Zutphen vielen weer in Spaanse handen. De gevolgen waren desastreus voor het ertussenin gelegen platteland. Zeker toen de schans bij Zutphen in 1584 voor de tweede keer

in Spaanse handen viel. Het gevolg was plundering tot onder de muren van Amersfoort.⁴⁾ Om te ontkomen aan het geweld vluchtte het grootste deel van de plattelandsbevolking naar de steden. Trieste berichten maken gewag van verlaten akkers en verbrande dorpen, zoals in het ambt Epe.⁵⁾

BERICHTEN OVER HET AMBT EPE

Uit een brief van december 1582, geschreven door Elbert van Isendoorn à Blois tot den Canenburg aan het Gelderse Hof: 'Het ampt van Eep wort heel desolaet, alsoe dat hondert ende viiffendetwintich soe erven als hoffsteden ledich liggen, eendeels verstorven, eendeels van den principalen in den steden vertrocken, alsoe datter nicht oder gans weinich in denselven heelen ampt van Eepe geseit (d.i. gezaaid) en wordt.' (Bron: BMG X (1907), blz. 46.) In 1583 waren de bewoners weer teruggekeerd, zo blijkt uit gerichtsaken in de bank van Epe:

In 1582 voorzag Thoenis Warners dat zijn have en goed niet veilig was in het Epese. Daarom gaf hij aan zijn dorpsgenoten Hermen en Jan Decemers in goed vertrouwen een zak met kleren en andere goederen mee die zij voor hem in bewaring zouden geven bij Jan Schuerman. Deze had het een tijdlang opgeslagen, waarna Jan Decemers het ophaalde, maar het niet bij Thoenis bezorgde. Als getuigen noemde hij Marten Schuerman, Philip Henriksz, Lambert van Drecht en Henrick Pickert. Hij wil 100 daalders smartengeld of de onvreemde goederen terug. Getuige Marten, oud 36 jaar, deelde mee dat hij inderdaad op de Elburgse kermis (1583) een zak met kleren op verzoek van Decemers had teruggenomen naar Epe. De andere getuigen zagen hem daarmee arriveren in Epe. Men oordeelde dat vier goede mannen de kwestie moeten oplossen om de zaak uit de weg te ruimen. Of Thoenis zijn kleren ook terugkreeg, vermelden de boeken niet. Derick Ripperbandt kon in zijn kwestie met Lambert Wichmans de smid geen papieren bewijsstukken overleggen, want zijn vaders huis was door de vijand 'jammerlick verbrant und geplundert worden'.

Uit 1585: Brief d.d. 9 juli 1585: Raad van Vorstendom Gelre aan de magistraat van Hattem: 'Er is een klacht van die van Epe over het onderhoud aan de fortificaties.' En idem d.d. 12-7-1585: 'U moet die van Epe niet meer belasten dan de anderen.' NB: Blijkbaar verlangde Hattem te vaak dat men vanuit het ambt Epe kwam helpen de grachten uit te diepen. Men was overigens bang dat de vijand graan kreeg uit onze streken; om dat te voorkomen werden de molens onklaar gemaakt, want medio 1585 vermeldde de stadsrekening: 'Timen de Baede myt Roedenberch soldaten die weg gewesen te Eep un de Vaesen an de moelen omme die spillen uit die moelen te haelen gegeven 15 stuivers.' Er trad langzaam herstel op, maar een bericht d.d. 28 april 1587 gaf de instabiele situatie weer: krijgsvolk in de omgeving is lastig. Juist nu het plattelandsvolk zich weer aan het settelen is om een weinig zaad in de aarde te brengen. Zij nemen dan een 'pasbriefken' mee en een heel of half brood, maar dat wordt hun meteen buiten de poort afgenomen en zij worden dusdanig getrakteerd, dat de 'Almechtighe Godt sich desen erbarmen moett'. Een dag later beklagde Hattem zich bij de Raad van State (toen belast met de oorlogsvoering) over aldaar gelegerde 30 ruiters die met een grote tros van over de 100 personen voor allesbehalve veiligheid zorgden. Tevens dat Heerde en Epe ruwvoer voor de paarden leveren zouden, maar daar kwam niets van terecht aangezien 'die dorpen verdorven en verlopen zijn'.

In 1588 schreef Harderwijk aan Hattem: 'Wij zien ons genoodzaakt het omliggende platteland te beschermen, zelfs tegen het eigen krijgsvolk. Doet u dat ook?' Toch werd er ook weer gewerkt, zo blijkt uit een brief van Amsterdam aan Hattem (19-9-1588, korte inhoud): De koperslagers in onze stad hebben doorgegeven dat zij geen koper naar de kopermolen van Vaassen (waarvan Jan Steenberg en zoon eigenaar zijn) mogen zenden, zoals zij dat al jaren doen. Dit is tot groot na-

deel van de koperslagers, bovendien weten zij geen andere molen waar het koper wel voorbewerkt kan worden. Hattem wordt verzocht vrije doortocht te regelen, zodat Steenberg en zijn knechten het werk kunnen verrichten. **In 1589** werd er weer gehandeld, want Jan Dericks van Deventer, kapitein, liggende met zijn oorlogsschip op de IJssel en als zodanig belast met het innen van de licenten (douane), bericht dat goederen de Grift op en af gaan.

Een jaar later kon er weer grondbelasting worden geïnd, meende jonker van Isendoorn, die aan Hattem doorgaf dat de ontvanger van Epe, Johan van Bussel van Asten, de rekening voor de schout, zettters en andere principalen en geërfden, conform oude gewoonte, moet uitzetten. (Men verdacht hem ervan dat hij de belasting anders aan de vijand zou doorbetalen!)

Het zijn trouwens vreemde tijden want Hattem werd beschuldigd van doorgeven van voedsel naar het platteland dat vervolgens door dezen aan de vijand in Zutphen en Deventer werd verkocht. Hattem antwoordde: Wij hebben het niet gedaan. Wel is waar dat ten plattelande, zoals in Nijbroek, waar nu 500 personen wonen, en in de kerspelen Vaassen, Epe, Oene, Heerde, Welsum en meer dorpen "midt voele landtvolks wederom beplantet und populeus sinnen haeren eetwaeren uuth deser stadt als die neysthe (naaste) doen halen und datt dair mith wall enige suspicie (verdenking) kan genomen." Even later kwam de eigenaar van de Cannenburch onder verdenking voedsel aan Deventer te leveren. Men besloot op te treden, waarna een inval volgde in het Vaassense kasteel. Er bleek nauwelijks eten aanwezig, maar wel zilver dat geroofd werd.

Bronnen:

Streekarchief, Oud-archief Hattem, invnr. 13c, d, e, f en q, 14b, 15a, 159, 1089, 1098.

R. Hardonk, 'De invasie van het huis Cannenburch in 1590' in: *Bijdragen Mededelingen Gelre LXX* (1978/-1979), 55 e.v.

Langzaam wisten de staatsen zich meester te maken van het gebied en drongen zij de Spanjaard over de IJssel. Het gevaar was pas echt geweken na de inname van de IJsselsteden (1591). Daarna volgde een periode van stabilisatie, de gevechten vonden elders plaats, al bleef men niet gevrijwaard van de afdracht van contributie (betaling om plunderingen te voorkomen) en zorgde de aanwezigheid van spionnen, landlopers en stropers voor een gevoel van onveiligheid.⁶⁾ Geregeld waren er vooral in de steden ook kwesties met ingekwartierde soldaten, al zou dat door de disciplinebevorderende maatregelen onder prins Maurits afnemen.

HET FRONT VERPLAATST ZICH

Harderwijk schreef Hattem d.d. 17-4-1594: De Raad van State heeft zes vendels ruiters liggende in de Nederbetuwe en Rhenen bevolen zich in twee groepen te verplaatsen over de Veluwe. Een groep zal 's nachts bij Oldebroek/Doornspijk/Epe verblijven. De andere groep trekt over Apeldoorn. De begeleiding gebeurt door gedeputeerden en een provoost om moedwil tegen huislieden te voorkomen. Na 1595 voelde men zich in het ambt Epe een stuk veiliger, want men meldde dat de schouten van Epe en Heerde niet wilden komen met de inwoners om te pionieren (uitdiepen van de grachten).

In 1600 uit diverse brieven: Het doortrekken van de troepen over de Veluwe verliep moeizaam. Kapitein Bernardt zou via Hattem naar Zwolle gaan, maar wegens ijs in de IJssel was dat niet gelukt. Ook troepen in Rhenen, Wijk bij Duurstede en Wageningen kwamen in beweging; Saegeman naar Hattem en Michel Haeck naar Harderwijk. Ze werden begeleid door commissarissen om plundering te voorkomen. Via Ede (een nacht) en Elspeet (een nacht) arriveerden ze in Hattem. De Raad van State liet weten dat door de Staten-Generaal besloten was dat er geen troepenbeweging

mocht plaatsvinden zonder patent om een einde te maken aan de overlast etc. die begaan werd door soldaten op het platteland. Verplaatsingen van en naar andere provincies dienden gemeld te worden. Er werd bedreigd met strenge straffen. De dreiging bleef, zo blijkt uit een brief d.d. 12-9-1605 van de Gelderse Staten aan Hattem, waarin zij doorgaven dat de Raad van State de Admiraliteit bevolen had enige schepen of jachten de IJssel op te zenden om te voorkomen dat de vijand de Veluwe of de Veluwezoom aan kon tasten. Er werd een vergadering belegd waarbij de drost, richter en enige jonkers moesten overleggen om gezamenlijk tegen de acties van de vijand op te treden.

Bron: Streekarchief, OAH, invnr. 13h, 15a, 168.

Vanaf het laatste decennium van de zestiende eeuw zag het centrale gezag kans de overheidsadministratie weer in orde te brengen. Zo werden de domeingoederen weer opgespoord en de inning van de schatting ter hand genomen. Het lokale gezag lag als vanouds nog bij de schout, maar de Veluwse jonkers zagen kans de uitzetting van de schatting te gaan controleren en legden daarmee de basis voor het toekomstige ambtsjonkergezag.⁷⁾ De plattelandsbevolking herstelde zich van haar wonden, er werden nieuwe initiatieven ontplooid, zoals in Apeldoorn en Vaassen waar de kiem werd gelegd voor de papier- en koperindustrie.

In het begin van de zeventiende eeuw kwam er een einde aan het succes van de staatse partij. Onder leiding van Spinola, een succesvolle Spaanse legeraanvoerder, werden achtereenvolgens Groenlo, Rijnberk en Lochem ingenomen, zodat de IJssel weer frontier (verouderd woord voor grens) werd. De onzekerheid van voor 1590 keerde terug, zeker toen geruchten over aanvallen op de IJsselsteden de ronde deden.⁸⁾ In allerijl werden maatregelen genomen, zoals het opwerpen van schansen; het geboorte-uur van de IJssellinie. Door het sluiten van een wapenstilstand – het Bestand – keerde de rust weer. Die zou twaalf jaar duren (1609-1621).

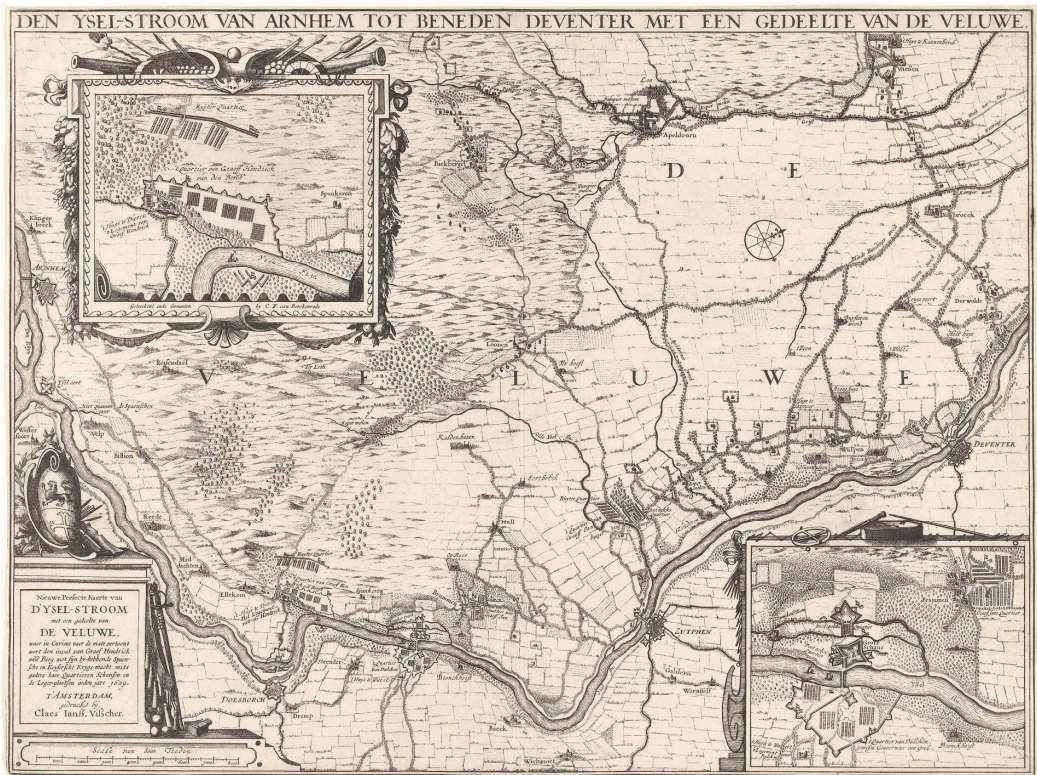
HET EINDE VAN HET BESTAND

Nog voor het einde van het Bestand begon het te rommelen in het oosten. Eerst waren er de perikelen van de Gulikse successieoorlog (1609-1614), waarin de Republiek intervenieerde,⁹⁾ weldra gevolgd door de strijd tussen de katholieken (keizerlijken) en de protestanten (Protestante Unie) in het Heilige Roomse Rijk der Duitse Natie. Daar brak een oorlog uit (1618) die dertig jaar zou duren en een enorme impact zou hebben. In de Republiek leek dat in eerste instantie ver weg. De herinnering aan de successen van Spinola was weggezakt en de defensie was verwaarloosd. De (IJssel)schansen waren verlaten of zelfs gesloopt. De bevolking had hier driftig aan bijgedragen door naar eigen behoefte de ‘gratis’ stenen, hout en zand te gebruiken.¹⁰⁾ In 1621 kwam er een einde aan de periode van rust.

Er was weinig voor nodig om het basisgevoel van veiligheid aan te tasten. In de Betuwe liep Jacob Mom, een ambtman, over naar de vijand. Men wist nog net te voorkomen dat Tiel hierdoor in Spaanse handen viel. Ook in Zutphen waren er geruchten over verraad. Dit maakte de staten zenuwachtig. Toen in de Oost-Veluwsche schoutambten Apeldoorn, Epe, Heerde en Voorst de (merendeels katholieke) ambtsjonkers en de (gereformeerde) schouten bijeenkwamen om een petitie

op te stellen over de in hun ogen te hoge schatting, reageerde men in Arnhem als door een wesp gestoken. Werd er een opstand voorbereid? De burgemeesters van de hoofdstad eisten van de Veluwse gedeputeerden dat de heren onmiddellijk naar Arnhem werden ontboden. Door een onderdanige houding aan te nemen tegenover de gedeputeerden en de hoofdstedelijke magistraat – men moest excuses aanbieden – wisten zij aan een vervolging door de Momber (Officier van Justitie) te ontsnappen.¹¹⁾

Veel tijd voor opluchting was er niet. Spinola startte een offensief en alles wees erop dat de IJsselstreken weer in de vuurlinie kwamen te liggen.¹²⁾ Het was dan ook meer dan noodzaak de schansen te herstellen, want de rivier vormde nauwelijks een goed verdedigbare stelling. Bij laag water kon men de verzande stroom snel passeren, terwijl bij aanhoudend vriesweer troepen over het ijs konden toeslaan. De Veluwe was dan ook een beoogd aanvalsdoel van de Spaanse aanvalsdrijf vanuit Oldenzaal en Groenlo. En eenmaal over de IJssel kon de vijand zelfs doormarcheren naar het hart van de Republiek. Nog in 1621 werd Johan van Heerdt tot majoor van de IJsellinie benoemd. Samen met de lokale beambten – de schouten – moest hij werk maken van het op orde brengen van de linie.¹³⁾ Echter,



Gravure van 'D'Ysel-stroom met een gedeelte van de Veluwe'.

Het publiek werd op deze wijze herinnerd aan de benauwde situatie van 1629. Uit: H.W.M. van der Wyck, *Atlas Gelderse buitenplaatsen. De Veluwe* (Alphen aan den Rijn 1988).

zoals het zo vaak gaat, op papier ziet het er anders uit dan in werkelijkheid. Zo was de gedachte om tussen Arnhem en Kampen om de zeven kilometer een redoute (kleine schans) te bouwen. Het werk vlotte niet, zodat in november 1621 de Staten-Generaal erop aan moesten dringen om haast te maken met de IJssellinie. Bijna een jaar later, september 1622, was het werk nog niet voltooid.¹⁴⁾

DE OORLOG HERVAT

Na de hervatting van de oorlog moest de bevolking weer wennen aan doortrekkende soldaten. Vooral de Friese regimenten zorgden voor overlast. In Epe trachtte men dit te beperken. Dat was een taak voor de schout, Gerrit ten Holthe, en zijn zoon en adjunct-schout, Gerhardt ten Holthe.

In het voorjaar probeerde hij tijdig informatie te krijgen uit Kampen of Zwolle. Daar arriveerden de troepen per boot om vervolgens óf over de weg óf in kleine boten via de IJssel naar het zuiden te trekken. De bevolking werd dan door Ten Holthe gemobiliseerd om te helpen boten in de vaart te houden. Er werd dan 'geleind' – een systeem zoals men ook bij trekschuiten toepaste. Enkele inwoners en hun trouwe viervoeters klaarden dit. Maar, o wee, als er troepen over de weg kwamen. Dan was het nog goed veilig. Niet de soldaat zelf, maar de zogenaamde tros, een achter het leger aantrekkende groep (bestaande uit handelaren, vaklieden en vooral souteneurs, publieke vrouwen en de gezinsleden van de soldaten) zorgde voor overlast. Het was dan zaak voor de schout om met een groep inwoners op tijd aan de grens van het ambt klaar te staan met paarden en wagens om de bagage van de heren (en de meettrekkende tros) zo snel mogelijk door het gebied te vervoeren naar een ander ambt. Men zorgde ervoor de dorpen te mijden, al werd daardoor stevast de boer in het buitengebied het lijdende voorwerp.

In de herfst kwamen de soldaten weer terug van het front en moesten er wederom diensten worden verleend. Het was daarom van belang om goed geïnformeerd te zijn over de komst van de gewapende macht. Ten Holthe was in het voor- en na-jaar geregeld weken op pad.

Het eerste oorlogsjaar verliep relatief rustig, maar door de verloren slag op de Witte Berg bij Praag (1621) waren de protestanten in Duitsland in het defensief gedrongen. De keizerlijken lieten nu een begerig oog vallen op de protestantse staatjes aan de Nederrijn (Kleef, Berg, Mark). In 1622 werden daar diverse steden – onmiddellijk grenzend aan de staatse gebieden – veroverd. Een gecombineerde inval in het oostelijk deel van de Republiek leek aanstaande, maar de Spaanse troepen hadden meer aandacht voor Bergen op Zoom. Dat leidde tot een nederlaag voor Spinola.¹⁵⁾ Het gevaar was even geweken.

OORLOG EN GERUCHTEN VAN OORLOG

De zomer van 1623 had een verrassing in petto. Door de geringe regenval daalde het peil van de IJssel tot een bedenkelijk laag niveau.¹⁶⁾ Pas echt beangstigend werd het na de nederlaag van de protestanten in de slag bij Stadtlohn (6 augustus), net over de grens bij Winterswijk. De Veluwenaren werden geconfronteerd met

vluchtelingen uit Westfalen die een veilig heenkomen zochten.¹⁷⁾ De van huis en haard verdrevenen vertelden over de allesvernietigende oorlog in het Duitse ¹⁸⁾ die nu erg dichtbij kwam. Angst en onrust kregen greep op de bevolking. Zouden de keizerlijken nu de Republiek aanvallen? De staten reageerden en gaven de schouten het bevel de mannen te mobiliseren. Ten Holthe gaf in Epe persoonlijk leiding bij het uitrukken naar de IJsseldijk waar men, gewapend met roeren (geweren), wachtliiep. Zeer waarschijnlijk heeft het lokale St. Maartensgilde daarbij een rol gespeeld, want net als diverse Veluwe dorpen had ook Epe zijn eigen schutterij.¹⁹⁾ Van hogerhand was men allerm minst zeker dat de IJssellinie een leger kon tegenhouden, want vooral de sector tussen Olst en Wijhe was zwak. Daarom kwam prins Maurits in september 1623 persoonlijk voor overleg naar Arnhem. Wat hem verteld werd, zal hem niet gerustgesteld hebben, want in plaats van redouten waren hier en daar slechts houten uitkijktorens geplaatst. De kosten voor dergelijke bouwwerken waren nu eenmaal lager, maar als verdedigingswerk vormden ze nauwelijks een barrière. Een invallend leger zou vrij spel hebben.²⁰⁾

UIT DE REKENING VAN SCHOUT GERRIT TEN HOLTHE

21-10-1623: Op aanschrijven van jonker Johan van Heerde, majoor, naar de IJsseldijk geweest, toen verteerd: 1 (gulden)-10 (stuivers)-0 (penningen). Nog één dag met paard en wagen: 2-0-0

23-10-1623: Jonker Johan van Heerde heeft ons bevel gezonden (ook aan de schout van Heerde), inhoudende dat wij ons terstond met geweer naar de IJssel dienden te begeven, zodat de troepen van vorst Christiaan (van Denemarken) geen schade konden veroorzaken. Voor bade-loon (=bodeloon): 1-0-0.

18-12-1623: op aanschrijven van de heren Gedeputeerden van Veluwe gevorderd 80 wagens om de Fransen te vervoeren. Toen van Heerde, door de drost en jonker vergezeld, naar Arnhem gereisd om instructies te ontvangen, verteerd: 1-10-0.

Bron: Gelders Archief, Huisarchief Cannenburgh, invnr. 10.

Het slechte weer zorgde in eerste instantie voor rust, zodat de wederzijdse troepen relatief vroeg hun winterkwartieren betrokken. Het krijgsbedrijf lag stil. Wel moesten de Veluwenaren zorgdragen voor verlate Fransen die via een omweg vanuit het Duitse naar huis trokken. Epe moest zowel in december 1623 als januari 1624 tachtig wagens beschikbaar stellen voor transport en begeleiding.

DOORTREKKENDE TROEPEN

Uit diverse brieven:

23-12-1623: Gedeputeerde staten van Veluwe aan Hattem: Uit Oost-Friesland moeten nog 800 Franse soldaten van het regiment Tournooi zich verplaatsen, wellicht over de Veluwe.

26-1-1624: Idem: de graaf van Mansveld komt mogelijk vanaf Oost-Friesland via Zwolle met de twee compagnieën van de graaf van Stirum over de Veluwe. Graag enkele gecommitteerden uit Hattem gereed houden en de graaf verzoeken zijn troepen naar Zutphen te delegeren.

Bron: Streekarchief, Oud-archief Hattem, invnr. 13.

Toen kort daarna het IJsseldal door hevige regenval veranderde in een modderpoel, verwachtte niemand nog een offensief en werd de 'mobilisatie' opgeheven.

DE EERSTE INVAL

Na regen komt zonneschijn, maar in dit geval strenge vorst. Het ondergelopen land werd een ijsvlakte en op de IJssel kon men schaatsen. De staten hadden weliswaar het bevel gegeven aan de diverse ambten om in een hun toegewezen sector het ijs kapot te hakken, maar dat was deels genegeerd. Sterker nog: Barneveld, Brummen en Ede hadden geweigerd mee te werken.

UIT DE REKENING VAN SCHOUT GERRIT TEN HOLTHE

1-2-1624: Jonker Johan van Heerde heeft ons een missive gezonden inhoudende de invasie van de vijand. Voor badeloon gegeven 12 stuivers om die te verkondigen te Epe en Oene, verteerd in totaal; 1-12-0.

5-2-1624: De drost heeft ons een missive gezonden alsmede een mandement van de gedeputeerden, inhoudende dat wij bij de IJssel wacht moesten houden, aangezien het gevoren had. Voor het baden (boden) van de ingezetenen verteerd, samen met de onderschouten: 3-0-0.

6-2-1624 verteerd bij Hans huis, samen met de majoor (Johan van Heerde) verteerd; P.M. (mogen zij inbrengen). Idem met de sergeant Brouwers verteerd: 0-4-0. Te Oene een nacht verbleven ten huize van Roelof Jans; hij zal de rekening zelf inbrengen.

7-2-1624: Het heeft wederom gevoren en toen verteerd in Wijhe met mijn paard in kost en drank: 1-10-0. Nog met Hermen Lambers, commanderende over de Oenenaren, wegens het vriezen, tot Thomas de soldaats hut, maar ook bij Roelof Jans, op de genoemde dagen verteerd: 2-4-0. Nog in persoon met mijn zoon Jan ten Holte naar Welsum gereden, met die van Vaassen, te Bernert Wiers huis verteerd: 3-0-0. Idem te Oene ten huize van Roelof Jans, aldaar met zijn paard en zoon verteerd: 1-10-0. Nog in persoon naar Heerde en Hattem geweest om te vernemen de staat en de tocht van de vijand van Zwolle gekomen. Gekregen van de burgemeester aldaar een missive inhoudende de tocht (route) van de vijand, tot medeloon gegeven: 1-4-0.

8-2-1624: Willem Willems en Claes Wever gezonden naar ons leger om te vernemen of de vijand op de Veluwe was, gegeven: 1-0-0 en nog verteerd: 0-16-0.

9-2-1624 Jan Smit en Aert Hendrix naar het leger gezonden om bericht te ontvangen, gegeven: 1-4-0; verteerd: 0-16-0.

10-2-1624: Jan Smit en Aert Hendrix – op verzoek van de geërfden – weer opgedragen te vernemen of de vijand de Veluwe had verlaten: 1-10-0. De melding brengen dat dit het geval was: 1-0-0. Arian van Bussel en Jan Stenbergen, die aan hebben genomen om naar Hackforts huis (Twello) te rijden om te vernemen waar de vijand was, aan brandewijn verteerd: 0-5-0.

Bron: Gelders Archief, Huisarchief Cannenburgh, invnr. 10.

De vijand profiteerde onmiddellijk van dit buitenkansje. Op 17 februari 1624 trok graaf Hendrik van den Bergh, stadhouder van (Spaans) Opper-Gelre, met 32 compagnieën te paard en 7000 man voetvolk bij Dieren de IJssel over en overviel de Zuid-Veluwse dorpen. Ondanks de hevige kou vluchtte de bevolking en brak er panische angst uit, gevolgd door massahysterie. In de paniek 'liep men over elkaar heen' en er vielen gewonden. De Oost-Veluwe – waar een invasie gevreesd werd – ontsprong de dans. Van den Bergh eiste van Arnhem de overgave, maar gelukkig hield de hoofdstad het hoofd koel en weigerde hierop in te gaan. De Spanjaarden waren uit op snelle successen en passeerden daarom de stad. De volgende stap was het bezetten van Ede – dat deels werd platgebrand – waarmee het

hart van de Republiek werd bedreigd. In Utrecht begon men al te pakken. Een ooggetuige meldde: 'Velen ontvluchtten de onvrije dorpen vanwege het valse gerucht over de grote vijandelijke kracht, iedereen wilde zich in veiligheid stellen en trok de grote plaatsen binnen, terwijl de koude verschrikkelijk was'.²¹⁾

Het kan vriezen, het kan dooien. Gelukkig voor de Veluwe zorgde het laatste voor een gehaaste aftocht en op 23 februari was de Spaanse *Blitzkrieg* ten einde. Toen de balans werd opgemaakt, waren de rapen gaar. De partners binnen de Verenigde Nederlanden waren razend op de Geldersen. Hun werd grove nalatigheid verweten, omdat het ijs niet op tijd gekapt was. De staten trokken zich de kritiek aan en gaven opdracht om binnen 14 dagen een lijst met 'weerbare mannen' (iedereen tussen 18 en 60 jaar) op te stellen.

Een ander gevolg van de inval was dat de Oost-Veluwse dorpen, zoals Epe, weer volop betrokken werden bij de oorlog. Het wachtlopen werd geïntensiveerd; om ingehuurdte waardgelders wat comfort te bieden moesten wachthuisjes worden getimmerd. Voor een hank (hijskraan) bij de redouten moest er hout komen en buskruit worden gehaald in Voorst. Toen in augustus 1624 het water weer laag stond, gaf schout Ten Holthe de opdracht voor permanente bewaking. Dag en nacht stonden vijfenvijftig mannen, gewapend met roeren, op de dijk. Met een aantal andere mannen trok Ten Holthe zelf naar Hattem om te helpen de grachten uit te diepen.

Het was nu een geregeld komen en gaan van troepen. Na eerst Franse troepen te hebben geholpen kwamen in mei 1624 schepen vol Engelsen over de rivier en in juni moesten gewonden worden verzorgd. Bondgenoten prima, maar de houwdegens van Ernst, graaf van Mansfeld, waren allesbehalve welkom. De lomperiken hadden in Duitsland ruime ervaring opgedaan in het plunderen van het platteland waarbij zij vriend noch vijand ontzagen.²²⁾ Op steun van de overheid of bescherming kon de eenzame boer – als hij al thuis was – niet rekenen. Men moest plundering maar op de koop toe nemen.

Voor de Veluwe werd de oorlog nu een zware last. In het ambt Rheden zelfs een ondragelijke. Men kon daar na de inval van de Bergherianen de schatting niet meer opbrengen en verzocht dan ook om vermindering. De gedeputeerden wilden daar niets van weten en dreigden zonodig via de schout tot executie (beslaglegging) over te gaan. Geweld zou niet worden geschuwd, was de waarschuwing. De overheid ontzag de eigen bevolking niet. De dood van Maurits, de val van Breda en een strenge winter droegen al evenmin bij aan het moreel. En omdat de Raad van State allerm minst tevreden was, moest er weer gewerkt worden aan de redouten.²³⁾ Het waren rampzalige tijden voor de geplaagde bevolking.

In oorlogstijd zijn er altijd profiteurs, zoals handelaren die de vijand van wapens, munitie en voedsel voorzien. In januari 1625 wilden de Staten-Generaal een verbod op het leveren van hout en voedsel via de grote rivieren. Schoorvoetend ging men akkoord, waardoor de rivierhandel deels tot stilstand kwam, al werd er volop overtreden.²⁴⁾ Menigee had geen probleem met een dubbele moraal.

DE OFFENSIEVE OORLOG

In 1626 leek het tij te keren. In Spanje was men bevallen van een nieuw plan: geen offensieve maar een defensieve koers tegen de Republiek. Frankrijk moest worden aangevallen. Dat kwam goed uit, want de nieuwe stadhouder, prins Frederik Hendrik, wilde juist een offensieve oorlog.²⁵⁾ In juli 1626 trok het gros van het leger zowel via de weg als via de IJssel naar het aanvalspunt van zijn eerste actie: Oldenzaal. Van de al zo geplaagde Veluwe bevolking werd verwacht mannen, paarden en wagens beschikbaar te stellen. Weer of geen weer, oogsttijd of niet – er was geen excuus om de bevelen te negeren. De enkeling die dit toch aandurfde, werd zwaar beboet. De tol was hoog, soms te hoog. Beekbergen, nog maar net bekomen van een pestepidemie,²⁶⁾ smeekte vrijgesteld te worden van de vele diensten. Bij hoge uitzondering verleenden de gedeputeerden die. Putten, geplaagd door een bezoek van de beruchte soldaten van de graaf van Mansfeld, wilde dit eveneens, en bovendien schadevergoeding. Op hun protest gaven de Arnhemse heren eenvoudigweg geen antwoord. Dat de staatsen Oldenzaal innamen, was een schrale troost.

Het eerste succes van Frederik Hendrik gaf hoop en men verwachtte rust op de Veluwe. Ook durfde de regio het aan – na circa 35 jaar – te weigeren contributie te betalen aan Brussel. Een vroege winter gooide echter roet in het eten. De IJssel vroor dicht en prompt werd de vijand gesignaleerd aan de andere zijde. Men had zijn les geleerd en met bijlen – die al klaarlagen bij Welsum – werden wakken geslagen in de witte massa. Over en weer werd er wel geschoten, maar niemand raakte gewond. Het gevoel van gevaar werd een constante factor.

De oorlog intensiverde het leven. Dat was in Vaassen merkbaar, want in december 1626 werd de kerk gevorderd om Deense troepen te herbergen. Er moesten stro, kaarsen, hop, bier en ham worden geleverd. Dergelijke leveranties hadden een gunstige keerzijde, want de plaatselijke ondernemers verdienden een extraatje, al werd het meeste geld verdiend door de wapenleveranciers. Een Apeldoornse koperslager bijvoorbeeld mocht wapens en bandeliers (brede banden over schouder en borst waaraan bijv. de patroentas werd gedragen) leveren aan de huislieden. Ook zijn Vaassense collega draaide op volle toeren door de oorlogsindustrie.²⁷⁾ Herstelwerkzaamheden aan de redouten bleven echter achterwege wat op zich vreemd was, want in december 1626 spraken Frederik Hendrik, de Raad van State en de Gelderse staten af dat bij Schenkenschans en IJsseloord (bij Arnhem) het water zo werd geleid dat de Rijn en Waal meer en de IJssel minder water zou krijgen.²⁸⁾ Het waterpeil in de laatste rivier werd hierdoor nog lager. Bedenklijk laag zelfs. Het vormde nauwelijks een barrière, dus waren de redouten bikkellhard nodig. De Opstand ging zijn beslissende fase in en de Veluwenaren moesten zich extra inspannen.

In de zomer van 1627 zou een deel van de Veluwe huislieden het leger assisteren bij het transport van materiaal voor de belegering van Grol (Groenlo).²⁹⁾ Waarschijnlijk ging het om hulpmiddelen voor de belegering, zoals biezen en hout. Het was een gevaarlijk karwei, want het was niet denkbeeldig dat graaf van den Bergh

HET BELEG VAN GROL; EEN RISKANTE ONDERNEMING

Na de inname van Oldenzaal waren er diverse wensen voor de voortzetting van de offensieve oorlog, zoals een inval in Vlaanderen, of de verovering van Breda. Frederik Hendrik koos echter voor het sluiten van de oostelijke grenzen. Begin juli voerde hij een schijnbeweging uit richting Wezel om plotseling stellingen te betrekken rond Grol. Er was een probleem: deze sterke vesting lag niet aan het water, zodat de benodigde middelen en voedsel voor de troepen over land moesten worden aangevoerd. Grol werd door de prins omsloten met een ring van wallen en schansen om zich te verdedigen tegen aanvallen van de Spanjaard. Die kwam, maar werd afgeslagen. Een onbekende maakte er een liedje over: 'Wy roepen al haesop, haes op Papouw. Het grollend' Grol is ons behouw. En naer 't besluyt, Paep jan moeder uyt, der Geus daer in; Hey, dat gaet soo lustich nae mijn zin.'

Bron: De Graaf, *Oorlog*, 461-462.

een aanval zou ondernemen op dergelijke konvooien. Ook tijdens het graafwerk bij Groenlo dreigde doorlopend gevaar. In de nacht van 15 op 16 augustus kwam het daadwerkelijk tot een Spaanse overval waar doden bij vielen. De staatsen hielden stand en vijf dagen later gaf de stad zich over.³⁰⁾ Ondertussen hadden ook de achterblijvers hun steentje bijgedragen. In juli werden de boeren langs de Oost-Veluwse ambten gedwongen het oogsten te onderbreken om veertig schepen met troepen te 'leinen'. De inspanningen werden beloond, Groenlo viel.

DE TWEEDE INVAL

De weersomstandigheden in 1628 verhinderden een vroege veldtocht en omdat Madrid, na de verovering van de zilvervloot door Piet Hein, kampte met geldproblemen, werd het een rustig jaar. Zeker omdat ook de Republiek het even voor gezien hield. Dit tot grote opluchting van de geplaagde Veluwenaren.

In het voorjaar van 1629 sloeg Frederik Hendrik het beleg voor Den Bosch. De oorlog leek zich definitief (naar het zuiden) te hebben verplaatst. Maar de vijand zat niet stil. Nadat de graaf van den Bergh in juni tevergeefs had geprobeerd de circumvallatielinie (fortificaties om belegeraars te beschermen tegen aanvallen) rond de belegerde veste te doorbreken, gooide hij het over een andere boeg. Hij verplaatste zijn leger naar het noorden om daar een stoutmoedig plan uit te voeren. De Bergherianen overvielen eerst de Betuwe om vervolgens op 31 juli via Westervoort met 24.000 man op de Veluwe te arriveren. Dit kon zonder problemen, want de IJssellinie was onbezet. Opmerkelijk, want men was op de hoogte van de Spaanse plannen.³¹⁾ De overval zorgde voor grote paniek onder de bevolking. Toen enkele dagen later ook bij Dieren een Spaans leger de rivier overtrok, was de paniek compleet. Weer ontstond massahysterie en vluchtte een deel van de bevolking. Tot in Utrecht, ja zelfs tot achter de Hollandse waterlinie, zocht men een veilig heenkomen.³²⁾ Vooruitlopend op de vlucht hielden enkelen het hoofd koel. Zo begroeven de Apeldoornse koperslagers Van Aelst hun kostbare delfstoffen in de hoop die later terug te vinden. Toen de vijand arriveerde, was de klus geklaard, maar die ontdekte al snel de helft van het erts en voerde circa 5500 pond af naar Rijnberk. Een groot verlies voor de ondernemers.³³⁾ Zij waren slechts enkelen van

de vele slachtoffers. Het eigenbelang stak de kop op. Zutphen zou in allerijl versterking krijgen, maar toen de soldaten Deventer voorbij wilden varen, dwong de stad hen om daar de wallen te versterken. Ook werd het aangevoerde buskruit geconfisqueerd. Ondertussen marcheerde de vijand door en bereikte het stadje Hattem, dat echter weigerde in te gaan op de eis tot overgave. Succesvol weerde men een aanval af.³⁴⁾

De vijand had nog meer in petto. Na de massale plundering werd een 'vreugdevuur' aangestoken in de huizen en boerderijen op de Oost-Veluwe.³⁵⁾ In sommige dorpen, zoals in Epe, probeerde men nog te onderhandelen. Twee dorpelingen meldten zich als vrijwilliger om met Van den Bergh te praten over afkoop van brandschatting. Tevergeefs. Ook Epe ging in vlammen op.

De Deventenaar Jacobus Revius gaf het gevoel van toen weer in 'Verwoesting der Veluwe' (1629):

*Aan d' IJsselstroom, alwaar wij treurig zaten
Omheen bezet met Duitsen en Kroaten
En menig Pool en menig Catellaan
Daar leiden wij, de Velu ziende aan
In lichte vlam tot aan de hemel branden,
De Herderpijp uit onze droeve handen.*

Overgenomen uit: De Graaf, Oorlog, p. 576.

Praten had dus geen zin – reden om in Holland de dijken door te steken en de waterlinies te bezetten. Gespannen wachtte men af op wat komen zou. Nu het Veluwe platteland (en ook Amersfoort) bezet was, was de angst reëel dat zelfs het rijke Amsterdam een prooi zou kunnen worden. In de paniek was er een die zijn hoofd koel hield: kolonel Otto, baron van Gendt, bevelhebber van Emmerik, zag in dat de vijand in zijn hiel moest worden getroffen. Met inderhaast verzamelde mannen waagde hij het erop om op 19 augustus Wezel aan te vallen, de plaats waar de Spanjaarden hun voorraden hadden. Hij slaagde. De onverwachtse inname van Wezel zou voor de Republiek het tij keren.³⁶⁾ De vijand trok zich terug op de bruggenhoofden bij Westervoort en Dieren. Toen kort daarna Den Bosch viel, kon er opgelucht adem worden gehaald en werden de vreugdevuren in de Republiek ontstoken.

OTTO, BARON VAN GENDT, HEER VAN DIEDEN EN BISTERVELD (1578-1640)

Hij stamde uit een Betuws adellijk geslacht, waarvan enkelen als officier dienden. Eenmaal zelf in het leger was hij eerst page van Frederik Hendrik, later kapitein van een compagnie. Otto was zowel bij het ontzet van Bergen op Zoom (1622) als bij de overgave van Breda (1625) betrokken. In 1627 verwierf hij een patent van de Staten van Utrecht om een regiment op te richten, waarvan hij de kolonel werd. In hetzelfde jaar werd hij tevens gouverneur van Emmerik, toen nog een staatse stad. Op die plek was hij de juiste man voor een stoutmoedige onderneming die een halt toeriep aan de Spaanse invasie in 1629. Een korte weergave van het gebeuren: van de uit Wezel afkomstige Pieter Muller vernam Otto begin augustus 1629 dat er een zwakke plek was in de verdediging van die stad. Hij vroeg ijlings om versterking, waarna op 17 augustus 1629 troepen uit omliggende garnizoenen zich onder zijn leiding verenigden. Otto en zijn mannen arriveerden op 19 augustus 's ochtends, zo'n 1000 man sterk, voor Wezel. De voorhoede zou, na door de grachten te zijn gewaad, kans zien een bastion binnen te dringen. Ze werden tot tweemaal toe teruggeslagen. De derde poging bracht hen voor een poort die snel geopend werd. Uiteindelijk moest de Spanjaard zich overgeven: 1200 man. De staatsen

telden slechts negen doden. Er werd veel buitgemaakt, waaronder 32 kanonnen en de reservevoedselvoorraad van de Spaanse troepen op de Veluwe. Dit leidde tot een terugtocht van de Spanjaarden over de IJssel. De inname zou mede leiden tot het succes bij Den Bosch.

Een dankbare natie sloeg een herdenkingsmunt voor het huzarenstukje en gaf Otto een gouden ketting met een waarde van fl. 1700 en een levenslang pensioen van fl. 3000. Hij werd tevens gouverneur van Wezel, waar hij in 1640 overleed. Slechts een standbeeld ontbreekt!

Bron: Wikipedia en *Nieuw Nederlands Biografisch Woordenboek*, dl. 6, 565-566.

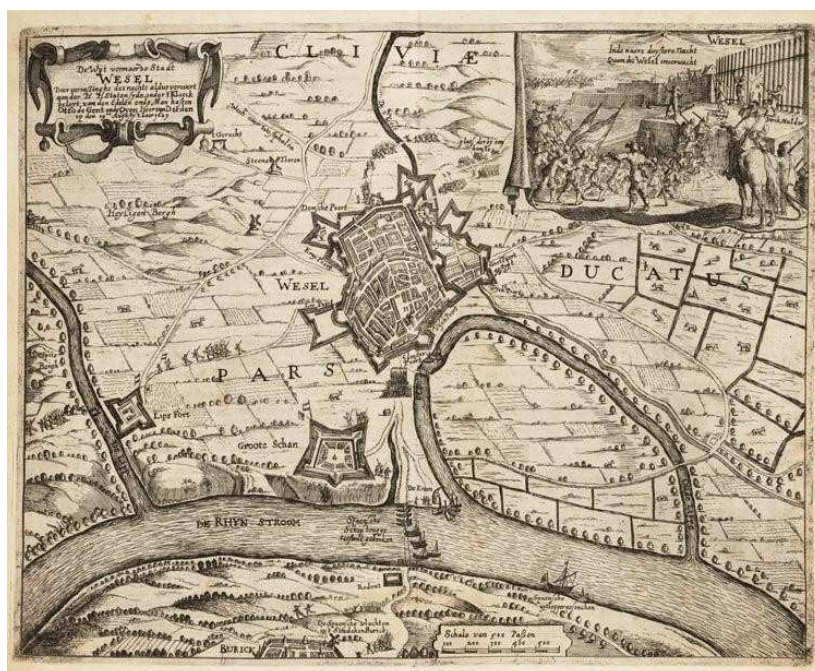
DE NAWEEËN

De weggevluchte Veluwenaren vonden bij terugkeer nasmeulende huizen en platgetrapte akkers. Ook was het vee geroofd. Het succes van de offensieve oorlog was een ramp voor de Veluwe. Het huilen stond de bevolking dan ook nader dan het lachen. Nog niet van de schrik bekomen stond even later de ontvanger van de schatting (grondbelasting) voor de deur. De radeloze inwoners vroegen hulp van de ambtsjonkers om kwijtschelding of vermindering te bewerkstelligen. Wat in 1624 niet lukte, lukte nu wel. Genadig verleenden de staten vermindering of kwijtschelding.³⁷⁾ Gelderland kreeg, evenals in 1624, de zwartepiet toegespeeld. Wederom zou de slechte verdediging van de IJssellinie oorzaak zijn van de inval van Van den Bergh. Natuurlijk had Den Haag boter op zijn hoofd, want niet overal waren redouten gebouwd; ook een onbezette zone, bij Westervoort, had voorkomen moeten worden. De vraag was of een goed gebouwde en met troepen bezette IJssellinie twee legers had kunnen tegenhouden. In 1624 had de linie haar waarde ook al niet bewezen. De Geldersen waren dus maar deels schuldig.³⁸⁾ Om herhaling te voorkomen vaardigden de gedeputeerden haastig een bevel uit. Bruggen en wegen langs de Veluwse zijde van de IJssel werden met spoed hersteld, zodat troepen zich snel zouden kunnen verplaatsen naar plaatsen des onheils. Dit was meer dan noodzaak, want de vijand hield nog tot oktober 1629 de bruggenhoofden in de IJssellinie bezet. De onstuimige herfst en een zachte winter verhinderden gelukkig de mogelijkheid voor de vijand om opnieuw een raid (= verrassingsaanval) uit te voeren.

AFNAME VAN DE SPANNING

In het voorjaar van 1630 werd de verdere versterking van de linie weer ter hand genomen. Uit diverse ambten moesten stenen worden geleverd en vervoerd naar de redoute bij Rheden. Epe leverde er 2000. Wederom zorgde een lage waterstand voor onrust en tot in de zomer moest er wacht worden gelopen. Een ander probleem vormde de schade van 1629. Het herstel verliep moeizaam want diverse ondernemers konden hun contract niet nakomen. Ook door het ontberen van mankracht vanwege wachtdiensten duurde het extra lang om alles weer op te bouwen. Gelukkig kreeg de geplaagde bevolking wederom vrijstelling of vermindering van schatting en werd de vijand niet gesignaleerd. Was het tij gekeerd?

In juni 1631 bleek dat de Spanjaarden van tactiek veranderden. Ondanks hoog water in de IJssel probeerde een troep soldaten, nu met boten, de rivier over te steken.



Gravure van Wezel en omgeving met rechtsboven een inzet met de tekst: 'Inde naere duystere nacht quam den Wesel onverwacht.' Dit moest een blijvende herinnering zijn aan de onverwachte inname van de stad door Otto van Gendt en zijn mannen. (Gravure, 1629, part. bezit).

Epe werd tijdig op de hoogte gesteld. Schout Ten Holthe liet in allerijl de IJssellinie bemannen met 'weerbare lieden'. Over en weer werd er geschoten waarbij een te laat gewaarschuwde kalkschipper de dood vond. De vijand probeerde ter hoogte van Fortmond (Veessen) te landen, maar stuitte daarbij op inderhaast opgetrommelde staatse soldaten. De IJssellinie hield stand, het gevaar was geweken en de waarde van de linie was eindelijk bewezen.

UIT DE REKENING VAN SCHOUT GERHARDT TEN HOLTHE

14-6-1631: De schout van Heerde bij het Beentken tegemoet gereden, toen de kalkschipper door de vijand was doodgeschoten en zij probeerden daar met een schuit over te steken. Ik heb daar een brief geschreven aan commandeur Brant – aangezien de drost op de Landdag was – met het verzoek of deze met enige soldaten de Fortmondsche kolk wilde onderzoeken op mogelijke schuiten die daar verborgen lagen, verteerd: 0-12-0.

Bron: Gelders Archief, Huisarchief Cannenburgh, invnr. 12.

De staten waren ernstig geschrokken van de veranderde tactiek. Het gevolg was dat het wachtlopen werd geïntensiveerd. Ook onder normale weersomstandigheden en een hoog rivierpeil werden rondjes gedraaid. Pas toen het front zich verplaatste naar het Maasdal (1632), werden deze maatregelen weer ingetrokken. Er volgden relatief rustige jaren, slechts onderbroken door het passeren van de troepen in het voor- en najaar. De oorlogsomstandigheden waaronder men meer dan tien jaar had geleefd waren voorbij. Toch zou er nog eenmaal paniek uitbreken.

DE LAATSTE ACTIE

In juli 1635 nam de vijand onverwachts fort Schenkenschans in – een belangrijke vesting op de (toenmalige) splitsing van de Rijn en de Waal. Door de droogte waren de vestinggrachten drooggefallen, waarvan de vijand dankbaar gebruik had gemaakt. De onneembaar geachte vesting was van enorm belang bij de verdediging van het oostelijk deel van de Republiek. De verbijstering was dan ook groot.³⁹⁾ De Gelderse gedeputeerden reageerden onmiddellijk, want men wilde een derde zwartepiet voorkomen. Gecontroleerd werd of er voldoende maatregelen waren genomen tegen onder andere een vijandelijke intocht over ijs. Ten Holthe moest de bijlen controleren.

In maart 1636 kregen de schouten opdracht om de huislieden te verzamelen bij Huize De Poll in Voorst. In Epe werden 75 mannen opgetrommeld.

UIT DE REKENING VAN DE SCHOUT GERHARDT TEN HOLTHE (OVER SCHENKENSCHANS)

18-7-1635: Als tijdens het gericht te Vaassen een boodschap kwam van het Hof van Gelderland aan de drost dat Schenkenschans door de vijand ingenomen en veroverd was, heeft deze mijn broer Egbert ten Holte een brief ter beantwoording naar de Gedeputeerden te Arnhem gezonden; hem ter vertering meegegeven: 4-15-0. Op last van de drost het gehele Ambt opgeroepen, daarmee naar (huize) den Pol getrokken om te wachten op orders van de drost. Omdat aan de IJssel gevreesd werd voor een invasie van de vijand, moest er – conform de opdracht van het Hof – gewaakt worden. Verteerd bij Harmen Josten en Dries Guers: 1-10-0. Vandaar zijn wij met die van Heerde, met de drost, naar Zutphen vertrokken om de orders van raadsheer Van Essen af te wachten. De drost gaf mij en de schout van Heerde opdracht in de stad bij de burgemeesters voor de huislieden vrijstelling van bruggeld te vragen, zodat de huislieden proviand konden kopen; dit werd toegestaan. De stadsdienaar ging mee terug om dit te regelen; hem gegeven voor zijn moeite: 0-6-0. Vandaar vertrokken naar de Brummerschans en daar twee nachten verbleven; verteerd: 4-10-0. De namiddag ben ik naar Doesburg gezonden naar kapitein Appeltorn om van zijne edele nieuws te vernemen; verteerd met mijn paard en veergeld: 1-4-0. De dinsdag en woensdag te Brummen ten huize van Henrick Backer (Beecker), onderschout, samen met andere schouten bij de drost en richter geweest om orders te ontvangen over brood en kaas, aldaar in twee dagen en een nacht met mijn paard samen met de andere schouten verteerd: 7-0-0. Bij de terugkeer verteerd tot Harmen Josten: 1-16-0. Op aanschrijven van de drost d.d. 29-7 mij vervoegd bij de IJssel met het dorpergilde van Epe en daar gemaakt (= hersteld) de herenweg tot aan de Nijbroekermark, zodat daarover bij nood het geschut kon worden vervoerd; te Welsum verteerd: 1-4-0.

Maart 1636: Op bevel van de drost van Veluwe 75 personen opgeroepen om te graven voor het leger voor Schenkenschans in de Duffelt en 28 maart met hen vertrokken naar het leger te Apeldoorn; verteerd: 1-10-0. Te Arnhem overnacht en verteerd: 3-4-0, op het veer gegeven: 0-12-0. Te Zevenaar in bijzijn van de drost iedere graver een mengel (circa twee liter) bier gegeven; in totaal verteerd: 5-0-0.

29-3-1636: In het kwartier van de generaal en graaf Wilhelm van Nassau gekomen omtrent de middag, het graven begon daarna, daar gebleven tot zondag 3 april, per dag verteerd samen met de andere schouten in 6 dagen: 15-0-0. Mijn paard in die tijd verteerd: 3-4-0. Op de voornoemde dag omtrent de middag op order van de heer Huijgens vertrokken met mijn volk naar het kwartier van de heer Balfour en daar gegraven bij het huis Bijlant tot dinsdagavond 5 april

en daar verteerd: 7-4-0. Mijn paard in twee nachten: 1-0-0. En zijn door heer Huijgens gelicenteerd; daarom aan Balfours knecht gegeven voor zijn moeite om mede namens de andere schouten de pontgezellen aan te zeggen dat wij vrij mochten passeren over de brug: 0-12-0. Daarna naar Huissen vertrokken en overnacht, verteerd: 2-15-0. Fooi: 0-6-0. Te Arnhem rapport uitgebracht aan de heren gedeputeerden, verteerd: 1-7-0. Nog te Beekbergen verteerd: 0-12-0. **Bron:** Gelders Archief, Huisarchief Cannenburgh, invnr. 12.

Vanuit Voorst trokken de opgeroepen door naar de schans bij Leuvenheim aan de IJssel. Daar moest een eventuele inval worden voorkomen. In de schans gearriveerd bleek de doortastendheid van de stadhouder. Hij gaf opdracht niet in het defensief te gaan, maar Schenkenschans te omsingelen. De dorpingen moesten mee als gravers. De prestigieuze belegering duurde tot het voorjaar van 1636. Regelmatig losten de dorpingen elkaar af, maar evengoed was men drie maanden van huis. Toen de vesting viel, kwamen de mannen weer thuis – voorgoed.

Het resterende deel van de Opstand verliep in relatieve rust. Geen invallen, wachtlopen of ijshakken meer. Slechts het gewoonlijk doortrekken van de staatse troepen onderbrak de dagelijkse gang van zaken. Ook op de Veluwe – zeker in de dorpen waar de koperslagers en papiermakers actief waren – brak een economisch betere tijd aan. Dit zou de wonden helen, maar de herinnering bleef. In 1655 wist een oude man een gebeurtenis precies te dateren: ‘Dat was toen Schenkenschans viel!’

CONCLUSIE

De situatie op Veluwe in de periode 1621-1636 was te vergelijken met die in een groot deel van Duitsland, al waren daar de gruwelijkheden en de verwoesting een graadje erger. Als men in de buurt van de IJssel woonachtig was, woonde men aan een frontier. Indien de vijand doorbrak, stonden de troepen als uit het niets op het erf en werden have en goed bedreigd. Deze situatie leidde tot onzekerheid, angst en soms massahysterie. Het was de tol die de Veluwe en andere Oost-Nederlandse streken in de tweede fase van de Opstand moesten betalen. De centrale overheden, veilig wonende in de steden, lieten zich weinig gelegen liggen aan de ellende van de plattelanders. Slechts na de ramp van 1629 verleende men indirecte hulp in de vorm van kwijtschelding van schatting.

Ten onrechte is er geen of weinig aandacht besteed aan de situatie in de oostelijke provincies, i.c. de Veluwe. Er werd, ja zelfs wordt, uitgegaan van het Fruiniaanse concept: de tuin van Holland was gesloten met de inname van Deventer en Zutphen (1591). Met andere woorden: de ellende was voorbij. In het westen kon men rustig gaan slapen, men ondervond de ellende van de oorlog niet. Op de Veluwe moest men tot in de jaren 30 van de 17^e eeuw rekening houden met invallen en werd een hoge prijs betaald.



Uit: 'Geschiedkundige Atlas van Nederland, in Zestien Kaarten', oorspronkelijk uitgegeven bij C.L. Brinkman, Amsterdam (1890). Facsimile-uitgave 2005 (Waanders Uitgevers, Zwolle).

NOTEN

- 1) J. Duindam, 'Geschiedschrijving en oorlogsvoering: de metamorfose van een klassiek thema' in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, dl. 118, afl. 4 (2003) 455-466.
- 2) R. de Graaf, *Oorlog, mijn arme schepen. Een andere kijk op de Tachtigjarige Oorlog, 1565-1648* (Franeker 2004). Naast De Graaf schreef alleen R. Hardonk over de (gevolgen van de) Opstand voor de Veluwe in: *Bijdragen en Mededelingen Gelre* (BMG) LXVIII (1974/75) 75-115.
- 3) Het Gelders Archief (HGA), Ar. Cannenburgh, invnr. 10-12 (rekeningen schout van Epe) en diverse bronnen die digitaal toegankelijk zijn gemaakt in Streekarchief Hattem-Epe-Heerde.
- 4) Als 2, 241, 285 en 291.
- 5) BMG X (1907) 46, XXXIV (1931) 205.
- 6) N.J. Tops, 'De heffing der Spaanse contributiën tot 1635 in het oosten van de Republiek of de "landbederfelijke" rol van Groenlo, Oldenzaal en Lingen'. In: *BMG LXXVIII* (1987) 34-64 en De

Graaf, *Arme schapen*, 442-443.

7) E. de Jonge, 'De regering ten plattenlande. De Veluwse ambtsjonkers: hun opkomst en de verwerving van adellijke hegemonie' in: *BMG XCVIII* (2007) 51-66.

8) O. van Nimwegen, '*Deser landen Crijchsvolck*'. *Het Staatse leger en de militaire revoluties (1588-1688)* (Amsterdam 2006) 161.

9) *Ibidem*, 171-175. Gulik was een hertogdom ten oosten van het huidige Limburg.

10) HGA, Ar. Staten van Veluwe, invnr. 108.

11) Als 9.

12) Als 10, 176-177.

13) Als 9.

14) Als 2, 458.

15) S. Groenenberg en H.L.Ph. Leeuwenberg, *De Tachtigjarige Oorlog 2. De bruid in de schuit. De consolidatie van de Republiek 1609-1650* (Zutphen 1985) 58-63, De Graaf, *Arme schapen*, 176-177.

16) J. Buisman, *Duizend jaar weer, wind en water in de Lage Landen, deel 4, 1575-1675* (Franeker 2000). NB: Verdere opmerkingen over weersomstandigheden zijn te vinden in deze bron.

17) J.I. Israel, *De Republiek, 1477-1806* (Franeker 1996) 536.

18) Het gebied tussen de Boven-Rijn en de Oostzee werd volledig verwoest, echter in andere streken, zoals Oost-Friesland, gebeurde vrijwel niets. Bron: interview met historicus G. Schmidt in: *Der Dreissigjährige Krieg. Die Ur-Katastrophe der Deutschen*. Themanummer *Der Spiegel*, Geschichte, nr. 4 (2011) 22-25.

19) Ik constateerde schuttersgilden in Apeldoorn, Brummen, Epe en Vaassen (17^e eeuw). Ook vanuit Doornspijk moest wacht worden gelopen. (Bron: HGA, ar. Hof van Gelderland en Zutphen, invnr. 5604, proces 1684-26).

20) Als 2, 533-535.

21) *Ibidem*, 579.

22) H. Langer, *Der Dreissigjährige Krieg. Eine Kulturgeschichte* (Leipzig 1998) 106.

23) Als 12.

24) Als 2, 532-533.

25) Als 10, 179-180.

26) Zie: E. de Jonge, 'Eyam en Ugchelen. Een pestuitbraak met gelijkenissen' in: *Nieuwsbulletin Felua*, jrg. 21, nr. 2 (juni 2006) 30-31.

27) Er waren in het gebied enkele kopermolens gevestigd. Vgl. H. Hagens, *Op kracht van stromend water: negen eeuwen watermolens op de Veluwe* (Hengelo 1998) en H. Voorn, *De papiermolens in de provincie Gelderland alsmede in Overijssel en Limburg (De geschiedenis der Nederlandse Papierindustrie III)* (Haarlem 1985).

28) Als 2, 534.

29) Ook vanuit Doornspijk vertrokken huislieden naar Groenlo, zodat verondersteld mag worden dat diverse Veluwse ambten hulp moesten bieden. (Bron: zie 21.)

30) Als 10, 182.

31) Als 2, 534, en als 10, 183-188.

32) Als 10, 186.

33) R. Hardonk, *Koornmullenaers, Pampiermaeckers en Coperslaghers: korte historie der waterradmolens van Apeldoorn, Beekbergen en Loenen* (Apeldoorn 1968) 190-192.

34) Als 2, 576-578.

35) Als 2, 576 en HGA, Oud-archief Arnhem, invnr. 5900 e.v. (schattingsregisters Veluwe).

36) Waarom heeft de man nooit een standbeeld gekregen?

37) Als 9.

38) Als 2, 533.

39) Als 2, 535.

OENER JONGENS IN NEDERLANDS-INDIË

JAN KIESBRINK

Tijdens de schermutselingen in Nederlands-Indië (toen nog geschreven als Nederlandsch-Indië) gingen in 1947 vanuit Nederland oorlogsvrijwilligers en dienstplichtigen per boot daarheen om er de rust te herstellen en de inwoners te beschermen. Ook uit Oene ging een aantal soldaten daar hun dienstplicht vervullen.

Er was in het begin echter weinig contact tussen deze militairen en hun familieleden in Oene. De Oener pastor, ds. J.T. Doornenbal, werd door de kerkenraad gevraagd om wat nieuws uit Oene in de *Veluwe Kerkbode* te schrijven. Dan zou de kerkenraad deze kerkbladen opsturen naar de Oener Indiëgangers. En zo gebeurde. Er werd zelfs een plaatselijk Comité Contact Oene-Indië opgericht. Willem Dijkhof, toen president-kerkvoogd van de hervormde kerk in Oene, werd secretaris, en de dominee voorzitter van dit comité. De Oener militairen in toen nog Nederlands-Indië stelden die contacten bijzonder op prijs. Zo bleven ze nog enigszins op de hoogte van het reilen en zeilen in hun woonplaats.

EEN LANGE REIS

De jongens die naar Nederlands-Indië gingen, verzamelden zich in Rotterdam. Vandaar gingen zij eerst naar Engeland voor een tropenopleiding die zes weken duurde. Vervolgens voeren ze met de Willem Ruys naar de haven van Batavia. Een reis van drie weken. De meesten verbleven een paar jaar in een *kampong* (Maleis voor dorp, wijk, buurt). De terugkeer was het directe gevolg van de soevereiniteitsoverdracht van Nederlands-Indië aan Indonesië. Het leger keerde in 1950 naar Nederland terug.

De Willem Ruys werd in 1938-1947 gebouwd als passagiersschip voor de Koninklijke Rotterdamsche Lloyd. Als Italiaans cruiseschip onder de naam Achille Lauro heeft het schip meer bekendheid gekregen; denk aan de kaping in 1985 en de brand en ondergang in 1994.
Foto: Koninklijke Rotterdamsche Lloyd Museum (foto 1947)



BRIEVEN

Enkele brieven van daar gelegerde militairen zijn bewaard gebleven. Zo schreef een van hen: 'Het doet mij goed dat de kerkenraad van Oene, en met haar ook de gemeente van Oene, achter ons werk staat. Het is als het ware een steun in de rug.' Een andere Indiëganger schreef: 'U zult steeds meer klandizie krijgen, want steeds meer jongens gaan naar de tropen. Het zal in sommige gezinnen weleens even moeilijk zijn, zoals ook vooral bij ons in Oene, waar de boerenjongens slecht gemist kunnen worden. Maar ja, de vaderlandse plicht moet te allen tijde voorgaan!' Weer een ander meldde in zijn brief: 'Het leven hier in de tropen gaat zijn gewone gang. Nu Singajati is ondertekend, is het hier tamelijk rustig geworden, zodat we de dienst best afkunnen. Er valt dus niets te mopperen, de post komt nu heel geregeld over en dat is een heel voornaam iets, omdat we hier van de post leven! Wanneer ik een brief uit Oene ontvang, dan voel ik het intieme meeleven van heel mijn hart. Dat doet ons hier in Indië erg goed, omdat dit je wat te zeggen heeft en het hier alles zo vreemd is en blijft. Onze gedachten zijn natuurlijk heel vaak bij Oene en bij allen die ons lief zijn. Door de brieven uit Oene worden we steeds weer gesterkt.'

De brieven naar Oene werden verzonden via het Veldpostkantoor in Batavia.

MUZIKAAL CONTACT

Het comité Contact Oene-Indië liet in 1947, 1948 en 1949 grammofoonplaten maken van een optreden van zangvereniging Jubilate Deo; dit gebeurde door geluidstechnisch bureau Jac. van Wijck uit Apeldoorn. Het koor zong onder andere het kerstlied Stille Nacht en het Maranathalied. Regelmatig kwam er namelijk een radiowagen in de kampong; dan konden er door de soldaten liederen worden opgegeven. Ook als men zelf plaatjes had, werden die gedraaid. Het Maranathalied werd weleens voor de kampongbewoners gedraaid. Het vermakelijke was echter dat het dezelfde melodie had als het soldatenlied:

*Aan de oever van de Rotte,
tussen Delft en Overschie,
zat een kikvoers luid te wenen,
met een zuig'ling op haar knie.*

Die tekst zetten dan alle soldaten op de kampong uit volle borst in, als zij de eerste tonen van de muziek hoorden. Dat Jubilate Deo een andere tekst zong, daar stoorden de soldaten zich niet aan! Naast enkele liederen werden er ook groeten van de ouders van de Indiëgangers opgenomen. De resterende tijd werd met een geestelijk woord en een kerstgroet van ds. Doornenbal opgevuld. Ook muziekvereniging Vriendschap verleende medewerking en speelde marsmuziek, onder andere de mars Colonel Boogie. De 78-toerenplaten werden opgenomen in het ca-techisatielokaal van de hervormde gemeente van Oene en zijn nog in het bezit van



78-toerenplaat
(foto Jan Kiesbrink)

de heer Konijnenberg, vrijwillig Indiëganger, in Zwolle. Deze platen en de Veluwe kerkbodes werden per post naar het veldpostkantoor in Padang gestuurd. De portokosten bedroegen per zending toen drie gulden en vijftentwintig cent. Dat was ongeveer gelijk aan de weekhuur van een arbeiderswoning (!). De jongens in

Nederlands-Indië genoten van deze contacten met de Oener bevolking.



*Het herinneringstegeltje
(foto: Jan Kiesbrink)*

KERSTPAKKETTEN

De jongens uit Oene ontvingen elk jaar via de kerk een kerstpakket. De pakketten werden al vroegtijdig verzonden; de kerk ontving ook bericht van aankomst van de pakketten. Ze kwamen een maand vroeger aan dan gerekend was, maar de jongens waren er niet minder blij mee. De inhoud bestond uit 7 rol pepermunt, 3 pakjes sigaretten, 3 repen chocolade, 1 filmrolletje, 2 stukjes scheerzeep en 2 pakjes scheermesjes. De pakketten werden betaald uit de giften die Oenenaren schonken aan de kerk. Een collecte in de kerk in 1949 voor dit doel bracht met enkele nagekomen giften fl. 350,-- op.

HERINNERING

Na hun terugkomst in Nederland in 1950 was het na enkele jaren van afwezigheid een blij weerzien. De meesten keerden gezond terug. Als enig aandenken kregen de jongens een herinneringstegeltje van 13 x 16 cm...

Als afsluiting van dit artikel plaatsen wij ook graag deze foto die wij eveneens van het Koninklijke Rotterdamsche Lloyd Museum ontvingen en die een goed beeld geeft van hoe het er bij het vertrek van een soldatenschip toeging: u ziet troepen aan boord van ss Waterman, op het punt van vertrek naar Nederlands-Indië (1947).



BAS VAN PELT EN ANDERE VERZETSMENSEN UIT DE GEMEENTE EPE

RENÉ E. TASELAAR

Bas van Pelt was een binnenhuisarchitect, die sinds 1931 My Home Woninginrichting in Den Haag had, met filialen in Amsterdam, Enschede en Maastricht. De zaak onderscheidde zich door de combinatie van verkoop van woninginrichtingproducten en binnenhuisarchitectuur. Samen met een bouwkundig ingenieur bouwde Van Pelt in 1937 zijn eigen buitenhuis De Pal aan de latere Westendorperheideweg in Schaveren bij Emst. Vanaf de oplevering was dit ook beschikbaar als vakantieoord voor zijn werknemers.

Naar aanleiding van de oorlogshandelingen van 10 mei 1940, waarbij zijn opslagplaatsen in Den Haag verwoest werden en een werknemer om het leven kwam, besloot Van Pelt actief aan het verzet deel te gaan nemen.



Bas van Pelt

Tussen 1943 en 1945 werd het terrein van De Pal gebruikt als onderduikadres. In zijn woning en in een bijkans onvindbare ondergrondse schuilplaats verborg hij joden, tewerkgestelden en verzetsmensen. Door een aanwezige moestuin was het gemakkelijk om aan voedsel te komen. Vanwege de risico's van de verzetsactiviteiten besloot Van Pelt in 1943 te scheiden om zijn echtgenote én dochter minder gevaar te laten lopen bij een eventuele arrestatie van hemzelf. Het werk van dit gezin en hun helpers werd tot twee keer toe verraden. In mei 1944 arresteerden landwachters niet alleen Van Pelt, maar ook een aantal onderduikers. Van Pelt bleef een half jaar gevangen in de gevangenis te Arnhem, het kamp Amersfoort en de gevangenis aan het Wolvenplein te Utrecht. Gedurende die maanden hield hij contact met zijn 'vrouw' en dochter via brieven en tekeningen.¹⁾ Intussen zetten zijn 'vrouw' en enkele anderen het verzetswerk voort. Onderduikers bleven komen; op het terrein werd door het verzet uit de gemeente Epe een wapendepot aangelegd.

Bij het transport van door Engelsen bij Vierhouten afgeworpen wapens was de onbetrouwbare marechaussee G. Achterkamp uit Epe, met de schuilnaam Martijn Forster, betrokken. Door verraad van hem en J.M. Uyttenboogaard, met de schuilnaam Piet Havik²⁾, kwam de Sicherheitsdienst (SD) in Apeldoorn er, na de vrijlating van Van Pelt op 11 november, in december 1944 achter dat er wapens verborgen waren op het terrein van De Pal. Deze wapens waren afkomstig van het afwerpterrein Zesendertig Bunder bij Vierhouten. Men besloot tot actie over te gaan. Omstreeks 18 en 19 december 1944 werden niet alleen de wapens in beslag genomen, maar ook een aantal onderduikers en verzetsmensen op het terrein bij Van Pelt en elders in de gemeente Epe gearresteerd. Ze werden eerst naar de Willem III



Op de voorgrond de kuil van het wapendepot op het terrein van De Pal in Emst.

Kazerne te Apeldoorn gebracht. Ook de echtgenote van Van Pelt werd opgepakt en tot eind maart 1945 in Apeldoorn gevangen gehouden.

Op 1 februari 1945 werden zes mannen uit de gemeente Epe, die sinds hun arrestatie in Apeldoorn zaten, door de Sicherheitspolizei in het Kamp Amersfoort 'ingeliefert'. Reeds een dag later werden ze naar Neuengamme, 25 km ten zuidoosten van Hamburg, doorgezonden. Dat waren, voor zover mij bekend:

Bernardus Arnoldus Geradts, werkzaam als typograaf (bij Hooiberg) in Epe, geboren in

Den Haag op 27 oktober 1900. Hij was lid van de Knokploeg (KP) en betrokken bij de ontvangst en het vervoer van afgeworpen wapens. Hij is door de SD thuis gearresteerd. Na zijn verblijf in Neuengamme is hij op 23 april 1945 naar de Lübecker-



De voorzijde en het terras (waaronder de onderduikplaats) van het kleine huisje op het terrein van De Pal in Emst.



bocht gebracht. Hij is op 3 mei bevrijd door de Engelsen en op 23 mei naar huis vertrokken. Op 1 juni was hij weer thuis in Epe. Hij overleed in Zevenaar op 22 februari 1973.

Moszak Horn, geboren te Piotrkow (Polen) op 23 april 1903. Hij is na zijn verblijf in Neuengamme omgekomen aan boord van het voormalige passagiersschip Cap Arcona (vlak bij Neustadt) op 3 mei 1945.

Gerrit Jan Prinsen, slager van beroep, geboren te Epe op 26 januari 1895. Hij kwam om in Neuengamme op 27 februari 1945.

Johannes de Vos, landbouwer/schilder, geboren in Leiden op 2 december 1912. Hij kwam, na zijn verblijf in Neuengamme, om tijdens transport bij Lübeck op 25 april 1945.

Gerrit Jan de Wilde, metselaar, geboren te Epe op 17 november 1914. Hij was ondergedoken bij Bas van Pelt en werd daar door de SD gearresteerd. Na zijn verblijf in Neuengamme is hij naar de Lübeckerbocht gebracht en daarvandaan teruggekeerd.

Jan Zijlstra, luitenant-kolonel Koninklijk Nederlands-Indisch Leger, geboren in Batavia op 10 januari 1879. Na zijn pensionering werd hij makelaar en kreeg van een militair elders het verzoek in Epe een groep van de Ordedienst (O.D.) op te richten. Het werk van de Ordedienst in Epe bestond uit het verzamelen van wapens. Hij kwam om in Neuengamme op 27 februari 1945.

Een apart geval was de keramist **Chris Johannes Lanooy**, geboren te Sint-Annaland op 16 maart 1881. Vanaf 1920 woonde hij met zijn gezin in Epe. Hij was na zijn arrestatie wegens het verbergen van wapens al op 16 februari 1945 in Kamp Amersfoort terechtgekomen en is daar vanwege zijn suikerziekte gebleven. Bij de



*Chris Lanooy schudt de hand van een Nederlandse oorlogscorrespondent in het Kamp Amersfoort.
Bron: Collectie Stichting Nationaal Monument Kamp Amersfoort.*

overdracht van het kamp aan het Rode Kruis op 19 april 1945 en de bevrijding van het kamp was hij daar nog. Lanooy overleed in Epe op 24 januari 1948.

Al eerder in januari 1945 waren de overige mannen uit Epe naar De Kruisberg in Doetinchem gebracht. Sinds 1866 was dit complex in gebruik geweest als 'Rijks Opvoedingsgesticht De Kruisberg'. Tijdens de Tweede Wereldoorlog werd het onder andere gebruikt door de Sicherheitsdienst, die er gegijzelden en gevangenen verzetsstrijders vasthield. Na de oorlog kreeg het zijn oorspronkelijke bestemming terug. Thans is het een penitentiare inrichting.

Een van de in De Kruisberg gevangen gehouden Epenaren was Lubertus Jan Pannekoek. Hij was op 18 december 1944 van huis opgehaald, naar Apeldoorn gevoerd en op 4 januari 1945 naar Doetinchem gebracht. Via door tussenpersonen gesmokkelde brieven en pakjes hield hij vanuit de Willem III-kazerne contact met zijn gezin, tot op 13 februari 1945 een anonieme brief kwam dat hij 'verplaatst' was. Dat klopte, want op 1 februari 1945 waren de mannen uit de gemeente Epe, die in De Kruisberg zaten, vanuit Doetinchem vertrokken met als bestemming het concentratiekamp Neuengamme in Duitsland.

Onderweg werd een briefkaart uit de trein gesmokkeld met de tekst:

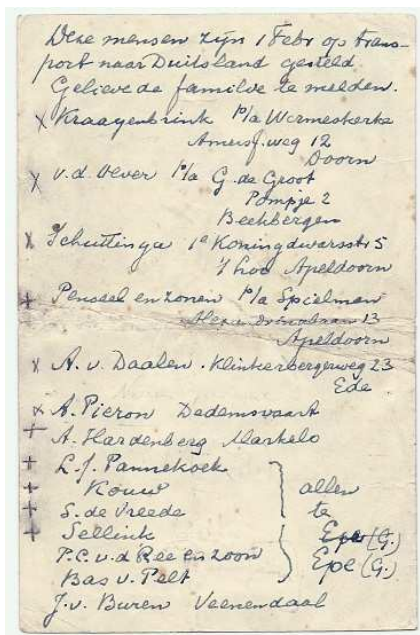
*Deze mensen waren in Zutphen op de trein.
We hebben ze eten gebracht van het Roode Kruis.
Hadden goede moed.
Deze brief is meegesmokkeld
daar het niet mocht op straffe dat je ook mee moest.
Is het niet treurig.
Het waren nog wel Hollandse bewakers met een pakje aan.*

Aan de adreszijde stond verder geschreven:

Vinder gelieve deze kaart te posten. Bij voorbaat dank. Zeer belangrijk voor de families.

Als adressering: Mevr. A. Pieron, Dedemsvaart.

Aan de achterkant stond in hetzelfde handschrift: *Deze mensen zijn 1 Febr op trans-*



port naar Duitsland gesteld. Gelieve de familie te melden.

Verder werden zeventien mannen uit verschillende delen van Overijssel en Gelderland genoemd, deels met adressen. De briefkaart is niet afgestempeld en is dus niet door de postgereguleerder, maar wellicht door een particulier vervoerd en bezorgd bij de geadresseerde in Dedemsvaart. Op de kaart staan onder andere de namen van zeven verzetsmannen uit de gemeente Epe:

Lubertus Jan Pannekoek, landbouwer/boer, geboren te Epe op 23 december 1909. Pannekoek was de voorman bij het tweede wapentransport vanaf het afwerpterrein Zesendertig Bunder in het Kroondomein bij Vierhouten naar De Pal in Emst.

Klaas Jan Kouw, sergeant-majoor, geboren te Amsterdam op 2 augustus 1882. Kouw gaf aan het verzet onderricht in het omgaan met wapens.

Sijmen de Vreede, molenaar/meelhandelaar, geboren te Hazerswoude op 1 april 1904. De Vreede was de voorman van het eerste wapentransport vanaf de Zesendertig Bunder naar Epe. De wapens werden toen korte tijd bij hem verborgen.

Gerrit Johan Sellink, tuinman bij Huize Woldyne in Epe, geboren te Lintelo op 14 maart 1901. Sellink was betrokken bij het verbergen van wapens, ook op zijn eigen terrein. Met zijn vrouw hielp hij onderduikers.

Pieter Christiaan van der Ree sr., oud-reserveofficier en hoofd van de plaatselijke MULO, geboren te Harderwijk op 4 juni 1895.³⁾

Pieter Christiaan van der Ree jr., scholier HBS-B, geboren te Rijssen op 12 juni 1925.

Bastiaan Johannes van Pelt, binnenhuisarchitect, geboren te Dordrecht op 10 november 1900.

Op deze kaart ontbrak de naam van M.P.S. van Kleef, een wegens het vrijlaten van een joods gezin op De Pal ondergedoken en aldaar gearresteerde marechaussee, geboren te Leusden op 22 oktober 1914. Ook is een op 19 februari 1945 te Twello afgestempelde vouwbrief door de familie L.J. Pannekoek in Epe ontvangen. Daarin stond de niet-afgemaakte tekst:

*Hierbij deel ik u mede dat **onderstaande** op transport zijn gesteld naar Duitsland met anderen. Zij maken het goed. Allen hadden goeden moed. **L.J. Pannenkoek**, Kouw, S. de Vreede, Sellink, P.C. v.d. Ree en Zoon. Alle op de briefkaart genoemde mannen uit de gemeente Epe zijn waarschijnlijk op 5 februari 1945 in Neuengamme aangekomen.*

HET KAMP NEUENGAMME

Dit kampterrein werd op 13 december 1938 als dependance van Sachsenhausen geopend om arbeiders voor een steenfabriek onder te brengen. Voor uitbreiding van de productie werden in het voorjaar van 1940 een nieuwe fabriek en een groter kamp gebouwd. In juni 1940 werd Neuengamme een zelfstandig concentratiekamp. Naarmate meer Europese landen door de Duitsers bezet werden, steeg het aantal gevangenen uit het buitenland. Het totale aantal van iets meer dan 100.000 in Neuengamme van 1938 tot 1945 wel en niet-geregistreerde gevangenen kwam uit 28 landen.⁴⁾ Na september 1942 werd Neuengamme 'Hauptlager'; door steeds meer vraag naar arbeidskrachten in de bewapeningsindustrie kwamen er 86 'Aus-senlager' (buitenkampen), verspreid over Noord-Duitsland.

Bij binnenkomst moesten alle persoonlijke bezittingen afgegeven worden. Na douchen werd al het haar afgeschoren. De burgerkleding werd ingeruild voor gestreepte kampkleding. Daarop zat een rode driehoek met nationaliteitsaanduiding (voor Nederlanders was dat een 'H') en een kampnummer op jas en broek. De persoonlijke gegevens werden in de politieke afdeling geregistreerd.

Na aankomst van de Nederlandse verzetsstrijders – die niet alleen uit Epe, maar ook uit andere plaatsen in Gelderland en Overijssel kwamen – op 5 februari 1945 is de groep ondergebracht in een quarantainebarak. Vijf of zes zieken zijn overgebracht naar het Revier (ziekenzaal). Een dag na aankomst zijn er ongeveer zeven ondergebracht met 'Torsperre'.⁵⁾ Deze mannen moesten zich ieder uur melden. Na enige tijd werd de groep – met uitzondering van de zieken die in het Revier verbleven, de mannen met Torsperre en ongeveer acht mannen die niet als transportfähig⁶⁾ werden beschouwd – overgebracht naar een transportblok. Tot hen, die niet transportfähig werden geacht, behoorden Van Pelt en vader en zoon Van der Ree. Van Pelt had het geluk dat hij op de administratie kwam.

In Neuengamme waren de barakken overvol en de sanitaire voorzieningen slecht. De voedselvoorziening was veel te karig, met als gevolg verzwakking en epidemieën. De gevangenen werden door de SS gewelddadig bejegend. Voor het minste vergrijp werden zware straffen uitgedeeld. Normaliter moest elke dag van 's morgens tot 's avonds volgens een strak schema zwaar werk worden gedaan. Vanwege de onmenselijke omstandigheden veranderden de gevangenen in korte tijd in levende wrakken. Ze werden 'Muselman' ⁷⁾ genoemd. Dagelijks stierven honderden van de geïnterneerden. Een van hen was de Epenaar P.C. van der Ree sr., die al op 7 maart 1945 aan 'Alterschwäche' (ouderdomszwakte) overleed.

In totaal zijn 42.900 personen in Neuengamme omgekomen, van wie volgens de dodenboeken minstens 3.500 Nederlanders. Het juiste aantal moet hoger liggen, maar is vanwege de vernietiging van de SS-administratie niet meer vast te stellen.



In elk geval hebben 613 Nederlanders het kamp overleefd.

Tijdens het laatste oorlogsjaar nam het aantal gevangenen fors toe. Daarom zijn veel gevangenen overgebracht naar opvangkampen, zoals Sandbostel en Wöbbelin. Vijf in de gemeente Epe opgepakte mannen, die transportfähig waren, zijn al op 12 februari 1945 in het speciale opvangkamp Wöbbelin terechtgekomen.

HET KAMP WÖBBELIN (12-2-1945 TOT 2-5-1945)

Omstreeks de jaarwisseling van 1944/1945 gaf de SS-commandant van Neuengamme opdracht om in de buurt van het in 1944 opgerichte kamp Reiherhorst, gelegen tussen de steden Schwerin en Ludwigslust in Mecklenburg-Voor-Pommern, een nieuw buitenkamp te bouwen. Op 12 februari 1945 kwam een eerste transport van 700 gevangenen, onder wie de vijf Epenaren, in Reiherhorst aan. Zij moesten als werkcommando in een 500 meter verder gelegen moerasgebied het grotere kamp Wöbbelin realiseren. Bij de opbouw zijn veel mannen omgekomen. Onder hen waren de uit de gemeente Epe afkomstige J.L. Pannekoek door dysenterie en/of mishandelingen op 8 maart, G.J. Sellink door dysenterie op 15 maart, K.J. Kouw door dysenterie en/of mishandelingen op 17 maart. Nog voordat het kamp klaar was, werd het in april 1945 in gebruik genomen. Er kwamen gevangenen van elders, zoals uit Sachsenhausen, Ravensbrück, Auschwitz en vooral uit de buitenkampen van Neuengamme. Deze evacuaties waren nodig vanwege de opmars van de geallieerden.

In de tien weken van zijn bestaan zijn er circa 6.000 gevangenen ondergebracht, van wie er meer dan 1.000 omgekomen zijn. Vooral door de slechte en onregelmatige voedselvoorziening, de onmenselijke huisvesting, de urenlange appels, de belabberde hygiënische omstandigheden en het ontbreken van een adequate medi-

sche verzorging overleden velen tegelijk. Er was eigenlijk sprake van een indirecte massavernietiging.

Bij de bevrijding van het kamp op 2 mei 1945 troffen de militairen van de 82nd U.S. Airborne Division een onbeschrijfelijke ellende aan. Op die dag stierven nog M.P.S. van Kleef en S. de Vreede. In allerijl werden voedsel en medische zorg beschikbaar gesteld; desondanks overleden nog 200 gevangenen. Twee mannen van de groep uit Epe zijn in april 1945 vanuit Neuengamme naar Sandbostel gebracht.

HET KAMP SANDBOSTEL

In 1932 werd niet ver van Bremervörde (ten zuiden ervan) met de bouw van het kamp Sandbostel begonnen door de kerkelijke Freiwillige Arbeitsdienst Deutschland (FAD) om het veengebied in cultuur te brengen. Het werd in 1933 overgenomen door de Reichsarbeitsdienst. Tussen september 1939 en 1945 werden meer dan één miljoen krijgsgevangenen van 46 nationaliteiten na hun gevangenneming in Stalag XB (Sandbostel) geïnterneerd.

In dit kamp verbleven krijgsgevangenen uit Polen, Frankrijk, Servië, de Sovjet-Unie, Italië, etc. Zij werden op allerlei plaatsen in het veengebied, de landbouw en de Noord-Duitse oorlogsindustrie ingezet. Door honger, uitputting, geweld en epidemieën kwamen tijdens de herfst van 1941 en de winter 1941/1942 vooral Russische krijgsgevangenen om. In april 1945 werd Sandbostel ook een opvangkamp voor 7.000 tot 10.000 gevangen uit Neuengamme en een aantal van zijn buitenkampen, onder wie 517 Nederlanders.

Op 30 maart 1945 vertrok een groep van ongeveer 3.500 zieke gevangenen in afgesloten goederenwagons uit Neuengamme. Per wagon 60 à 100 mensen, die aan ongeveer 40 personen ruimte bood. Acht dagen later kwam deze trein (op ongeveer 100 km afstand!) bij een afgescheiden gedeelte van het krijgsgevangenkamp in Sandbostel aan. Gedurende de reis werden ze ruw behandeld, waardoor min of meer ernstige verwondingen ontstonden. Ook stierven 1.200 gevangenen in de afgeladen trein, mede vanwege het gebrek aan voedsel en water. Bas van Pelt, die deel uitmaakte van dit transport, verwondde onderweg zijn rechterhand. De meegekomen arts J.B. van der Weijden uit Den Haag behandelde hem. Nadat Van Pelt behulpzaam was geweest bij het versjouwten van lijken, bleek de wond sterk veretterd. Een kleine, maar wegens gebrek aan instrumenten primitief met een zakmes uitgevoerde operatie was noodzakelijk. De wond moest verbonden worden met een waternverband van toiletpapier. De omstandigheden in de vervuilde omgeving waren erg slecht. In het door de SS bewaakte kamp stonden achttien woonbarakken zonder ramen, bedden of stro, waarin het wemelde van luizen en vlooiën. In de modderpoel tussen de barakken waren de wasruimten en toiletten. Deze waren onbruikbaar door vuilnis en uitwerpselen. Overal lagen omgekomen gevangenen. Tussen de stinkende lijken werd steeds gezocht naar betere kleding of schoenen.

Er was aan alles gebrek. Er was nauwelijks te eten of te drinken, zodat bij uitdeling van het weinige voedsel een chaos ontstond van vechtende en bij elkaar stelende gevangenen. Reeds op 20 april verliet de SS het kamp als gevolg van een (honger)

opstand onder de gevangenen. Krijgsgevangenen uit Stalag XB namen de leiding over, maar dat leidde door de hopeloze situatie nauwelijks tot verbeteringen. Na 12 april vielen in totaal duizenden slachtoffers, onder wie P.C. van der Ree jr., 'officieel' op 24 april.⁸⁾ Op 29 april 1945 werd het kamp bevrijd door Britse troepen, maar veel gevangenen waren toen al in zo'n slechte conditie dat ze alsnog stierven. Van de Nederlanders zijn uiteindelijk 175 personen gerepatriëerd.

Van Pelt is volgens het Centrale Informatie en Correspondentie Bureau van het Nederlandsche Roode Kruis nog op 1 mei 1945 in het kamp Sandbostel aangetroffen. Die organisatie hoopte dat de familie hem spoedig zou weerzien. Zijn toestand was echter van dien aard dat amputatie van zijn hand nodig leek. De patiënt weigerde dat en kreeg een sterke penicillinekuur. De behandeling sloeg goed aan. Maar toen werden Van der Weijden én Van Pelt besmet met vlektyfus. Van der Weijden, die tot dat moment de leiding had over het kamphospitaal en de medische staf, werd vanaf 6 mei opgenomen in verschillende hospitalen en genas. Op 12 mei 1945 zond Van Pelt vanuit Sandbostel nog een met moeite, in blokletters geschreven, bijzondere brief naar zijn familie:

'Wie leeft er nog. Ik ben in quarantaine. Weet verder niets. Zijn in Engelse handen. Groet allen in Den Haag. (.....) Houd moed, Bas'

Op 13 mei werd Van Pelt overgebracht naar het 86th British General Hospital in Rotenburg-Unterstedt. Zijn weerstand was dermate verminderd dat hij op 24 mei 1945 bezweek. Als doodsoorzaak werd op 12 augustus 1945 opgegeven: *'He succumbed to the effects of malnutrition and a septic hand.'* Het overlijden werd pas op 30 maart 1946 via een *Sterbenurkunde aus den Sonder-Sterbebuch* vanuit het Standesamt Rotenburg i. Hannover officieel bevestigd.

Vlak bij dat ziekenhuis werden 36 Nederlanders, onder wie Van Pelt, op de Displaced Persons Cemetery tussen Rotenburg en Unterstadt begraven in een massagraf met 376 man-

Centraal Informatie en Correspondentie Bureau
van het Nederlandsche Roode Kruis. Markt 8
Eindhoven.

Bas van Pelt
de Pelt
Epe

Wij kunnen U mededeelen dat: :
Bas van Pelt geb. 5-11-1900
wonende te *Epe*
op 1 Mei 1945 werd aangetroffen in het Concentratie-
kamp te Sandbostel.

Wij hopen dat U hem spoedig zult weerzien.

Centraal Informatie Bureau Nederlandsche
Roode Kruis, Markt 8, Eindhoven.



JAN BOSTEL
12 MEI 45

WIE LEFT ER
NOG
IK BEN IN QUARAN
TAINES
WEET VERDER

NIETS ZY IN
ENGELSCHES HANDE
TROET ALLEN
INDEN HAAG HOUD VO
DERGEN LUKAS DE
LEIDING

KEER V.D. REE IS FL. 50.00
OF MINDER LIT
HOUD MOED BAS

THE CANADIAN RED CROSS SOCIETY

nen van allerlei nationaliteiten. Na de oorlog ontstond voor zijn 'vrouw' het probleem dat het huwelijk tijdens de oorlog ontbonden was. In augustus 1947 kon bij de Raad voor het Rechtsherstel worden bewerkstelligd dat zijn vrouw als echtgenote en erfgename werd aangemerkt. In 1952 werden de stoffelijke resten opgegraven en overgebracht naar Nederland. Op 19 mei 1953 werd Van Pelt in Driehuis-Westerveld gecremeerd. Van 10 april tot 2 mei 1995 vond in De Ring in het Huis der Gemeente te Epe een expositie plaats onder de naam: 'Hommage aan Bas van Pelt'.

Na de oorlog is door verschillende nabestaanden lang gezocht naar vermiste verwanten. Over het overlijden van Lubertus Jan Pannekoek ontstond op 21 oktober 1945 zekerheid door een verklaring van de Apeldoornse politieagent H. Kamp, die op 8 maart 1945 in 'Wöblin' aanwezig was. Op 19 juli 1946 ontving de weduwe van Pannekoek een brief namens koningin Wilhelmina met de volgende inhoud:

'De meedogenloze vyand zag in Uw echtgenoot Lubertus Jan, die U zo dierbaar was, een gevaar voor zyn misdadige bedoelingen. Zoo werd hy niet alleen naar een concentratiekamp gevoerd, maar tevens werden hem geestelijke en lichamelyke mishandelingen opgelegd. Door alle leed, wat zijn deel werd, is hij op 8 Maart 1945 in Neuengamme overleden. Ik kom U by dit verlies myn oprechte deelneming betuigen. Zyn lyden en sterven zullen door ons allen niet vergeten worden.'

Mevrouw B. van der Ree-Maanen, wonend in Het Hofke aan de Burgemeester van Walsemlaan 35 te Epe, heeft langer gezocht. In een stapel dunne doorslagpapieren vond ik van haar bij het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie op 30 november 2011 een verklaring d.d. 27 november 1947 met de volgende inhoud:

'Mijn man en mijn zoon zijn destijds beide gearresteerd en naar Neuengamme vervoerd (en nog steeds vermist). Toen zij naar Duitsland werden vervoerd, heeft mijn man bij Doetinchem een kaart uit de trein gegooid met het verzoek van doorzending. Deze kaart is ons inderdaad toegezonden. Hierop stond, dat zij op 1-2-'45 naar Duitsland zijn vervoerd.'

Verder stonden op de kaart de namen en adressen van personen, die deel uitmaakten van dit transport.⁹⁾ De boodschap en de namen van de in de gemeente Epe gearresteerde mannen bleken deels overeen te komen met die op de briefkaart en de vouwbrief uit februari 1945. Mevrouw Van der Ree heeft alle op de door haar man uit de trein gegooide kaart genoemde families, zonder vermelding van eigen naam, in de bezettingstijd per brief geïnformeerd over de doorzending naar Duitsland. Na de bevrijding vroeg ze, onder vermelding van haar naam, wie van hen was teruggekeerd. Dat bleek er volgens haar maar één te zijn. De zoektocht van mevrouw Van der Ree naar haar in 1945 overleden echtgenoot en zoon is uiteindelijk in 1950 afgesloten na herhaalde verklaringen daarover door het Nederlandsche Roode Kruis.

NASCHRIFT

Bij de razzia door de Sicherheitsdienst uit Apeldoorn in december 1944 is het verzet in Epe een zware slag toegebracht. Van de door mij genoemde veertien opge-

pakte mannen zijn er elf naderhand in Duitsland omgekomen. Het heeft mij verbaasd dat aan genoemde razzia en de noodlottige gevolgen daarvan na de oorlog zo weinig aandacht is besteed in de gemeente Epe.

NOTEN

- (1) Zie ook pagina's 64-70 van *Verzet in Epe* door W. Veldkamp.
- (2) Zie pagina's 89-92 van *Verzet in Epe* door W. Veldkamp.
- (3) Vader en zoon Van der Ree hadden geholpen bij het bergen van wapens en het in veiligheid brengen van piloten en paratroopers. Omdat hij als lid van de Landelijke Organisatie voor Hulp aan Onderduikers (LO) aan het verzet had deelgenomen en dat bij de autoriteiten bekend werd, was P.C. van der Ree sr. vanaf 6 oktober 1943 niet meer op zijn MULO-school verschenen. Dit werd medegedeeld aan de Secretaris-Generaal van Binnenlandse Zaken, met als gevolg dat hem op 5 augustus 1944 door de burgemeester van Epe, J.J. Cassa, eervol ontslag was verleend. Zijn zoon was overigens ook lid van de LO te Epe.
- (4) Volgens D. Garbe zijn, in aanvulling op de 81.000 geregistreerde mannen en 13.500 vrouwen, ongeveer 5.900 gevangenen niet in de registers opgenomen.
- (5) Een gevangene met een 'Torsperre' mocht de poort niet uit. Men stond op een soort dodenlijst, als represailles uitgevoerd werden.
- (6) 'Transportfähig' betekent vervoerbaar.
- (7) Een 'Muselman' was een gevangene in een concentratiekamp die door ontberingen geheel apathisch was geworden.
- (8) Vermoedelijk is de (uiterste) datum 24 april door de Oorlogsgravenstichting officieel aangehouden, omdat niet kon worden vastgesteld, op welke datum P.C. van der Ree jr. is overleden: in Neuengamme, tijdens het transport naar Sandbostel of in kamp Sandbostel.
- (9) Op de kaart van mevrouw Van der Ree stond ook de naam van M.J.S. van Kleef, die bij Van Pelt ondergedoken was geweest! Niod: Toegangsnummer 250k Neuengamme, inventarisnummer 114.

BRONNEN

- Baganz, Carina: *Zehn Wochen KZ Wöbbelin*, vertaald door P. Niessen.
- Dam, P.: *Het (vergeten) concentratiekamp Stalag XB Sandbostel* opgenomen in het 'Neuengamme Bulletin' d.d. maart 2007, het informatieblad van de Stichting Vriendenkring Neuengamme.
- Garbe, D.: 'Konzentrationslager Neuengamme' in Benz, W. en Distel, B.: *Der Ort des Terrors. Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager, Band 5*, München 2007, 313-555.
- Jong, L. de: *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, 10b, tweede band, SDU, 1982.
- Schuyf, J. e.a.: *Nederlanders in Neuengamme*, Aprilis Zaltbommel, 2005.
- Veldkamp, W.: *Verzet in Epe*, 1995 (pagina's 64-70, 89-92).
- Documentatie van het Nationaal Archief, Nationaal Monument Kamp Amersfoort, het Nederlandse Rode Kruis, het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie, Archive Gedenkstätte Neuengamme e.a.
- Documentatie van P. Dam, S.P. Geertsema, H. Nieuwstraten, W. Veldkamp.

FOTO'S

Afbeeldingen zijn beschikbaar gesteld door Nationaal Monument Kamp Amersfoort, familie Van Pelt, H. Nieuwstraten en R.E. Taselaar. De foto's op het terrein van De Pal zijn in 2012 gemaakt door M.J. Taselaar-Callenbach.

© R.E. Taselaar, Vaassen, 2013

HERINNERINGEN AAN HARM EBINK

FRANS SCHUMACHER

Op mijn zoektocht naar nabestaanden van de oorlogsslachtoffers wier namen vermeld staan op het monument op het Industrieplein in Vaassen, werd mij destijds al snel de naam van Harm Ebink genoemd. Wat mij van die eerste ontmoeting met hem in 1988 het meest is bijgebleven, is dat Harm luisterde en ik sprak. Mocht ik vooraf al de illusie hebben gehad direct volledig geïnformeerd te worden, ik kwam bedrogen uit. Harm was niet echt mededeelzaam, stug, maar niet onvriendelijk; en wanneer hij sprak, verstond ik hem slecht. Een tweede keer dezelfde vraag stellen liet ik vooralsnog achterwege.



Oorlogsmonument op het Industrieplein in Vaassen, maart 2013

Ik vertelde hem dat de twee hoogste groepen van de school waar ik les gaf, het oorlogsmonument geadopteerd hadden. Dit alles in samenwerking met de Stichting Februari 1941 die in 1985 van start was gegaan met haar project 'Adopteer een monument'.

Voordat de eerste officiële adoptieplechtigheid zou plaatsvinden, wilde ik graag in contact komen met familieleden en andere betrokkenen. Na die eerste kennismaking is het vertrouwen in elkaar gegroeid en kregen we een meer dan vriendelijke verstandhouding. Zo gaf hij mij op een zeker moment de kans hem beter te leren kennen.

Harm werd op 20 september 1916 in Enschede geboren. Na de ambachtsschool, waaraan hij met gemengde gevoelens terugdacht, trok zijn vader met hem door Enschede op zoek naar een baan. Het diploma ging bij deze zoektocht natuurlijk mee, maar geschiedenis van de jaren dertig heeft ons geleerd dat het vinden van een baan in die tijd geen gemakkelijke opgave was. Uiteindelijk kreeg Harm een baas: een eigenaar van een garagebedrijf. Deze man had een drankprobleem en liet Harm soms dagen alleen in de zaak achter. Harm moest zich dan maar zien te redden met de klanten die hij niet kon helpen. Geen wonder dat de zaak na een jaar failliet ging. Geen werk dus, maar er diende zich een volgende

mogelijkheid aan. Een touwbaas, werkzaam in een textiel fabriek, woonde bij de familie Ebink in de buurt. Op aandringen van zijn moeder ging Harm met hem mee naar de fabriek. Het lawaai, de stof en het opgesloten gevoel in de fabriek deed hem besluiten er slechts één dag te werken.

In de krant vond hij toen een baan als slagersjongen, een baan waaraan hij de mooiste herinneringen heeft overgehouden. Op de fiets naar klanten om bestellingen op te nemen en weg te brengen, het contact met de mensen op straat, de vrijheid – het beviel hem uitstekend. Door een ruzie met zijn overigens voortreffelijke baas raakte hij zijn baan kwijt. ‘Een stommitieit van mij’, zo zei Harm zelf. ‘Ik was geen gemakkelijke.’ Hij kreeg toen een baan als hulploodslager bij de grossiers Bakker en Klein voor negen gulden in de week. Harm herinnerde zich nog goed dat hij van zijn moeder na verloop van tijd opslag moest vragen. Zeer tegen zijn zin in deed hij dit verzoek. ‘Maak dat je wegkomt!’ zo was het antwoord. ‘Ik kan hulp krijgen voor 2 gulden minder.’

In 1936 kwam Harm in militaire dienst bij de cavalerie in Amersfoort. Na 15 maanden dienstdienst pakte hij het werk van slager-zijn weer op. Hij solliciteerde inmiddels naar een baan bij de politie, maar had hiermee nog geen succes.

In 1939 kwam hij tijdens de mobilisatie in contact met opperwachtmeester Dijkstra. Deze man was als een vader voor hem. Toen Harm vertelde dat hij nog steeds graag bij de politie wilde, bracht Dijkstra hem bij ritmeester Blom. Veertien dagen later begon Harm aan zijn politieopleiding in Nieuwersluis. Na twee weken kadaverdiscipline en huilende nachten in bed liep het na een maand gesmeerd.

In februari 1940 werd hij overgeplaatst naar Amsterdam. Daar werd 's nachts Schiphol bewaakt; men moest voorkomen dat vijandelijke vliegtuigen konden landen.

Op 16 mei 1940 was Harm getuige van de indrukwekkende binnenkomst van de Duitsers in Amsterdam. Vol verwondering en onbegrip keek hij naar dit schouwspel. Duitse soldaten kregen de kamers in de kazerne en Harm moest met zijn collega's naar zolder verhuizen.

In juni 1940 moesten de onderscheidingen van de tenues en keerde Harm als bewaker bij de opbouwdienst in Nieuwersluis terug. Dit werk beviel hem niet en hij solliciteerde naar drie nieuwe mogelijkheden: een baan als rijksveldwachter, bij de gemeentepolitie of het volgen van een marechausseeopleiding in Arnhem.

Op 15 oktober 1940 vertrok hij naar Arnhem en na drie dagen nietsdoen kwam hij in Apeldoorn



*Amsterdam, juni 1940.
V.l.n.r.: Kees van Nifterik,
Gerrit van Rooyen en Harm Ebink*

terecht bij de Van Haeftenkazerne, waar hij een prima opleiding genoot. Twee maanden mocht hij niet van de kazerne. Je uniform werd op maat gemaakt en dan eindelijk trots naar huis, naar je ouders en je meisje. Het gaf je een geweldig gevoel. In Nieuw-Milligen moest Harm paarden voor de marechaussee gaan afrijden en verzorgen. Zelf gezeten op het paard, met twaalf paarden aan de lijn naar Kootwijk toe. Daar kregen ze de vrijheid en na afloop weer de verzorging van de paarden. Je sliep zelfs bij de paarden.

Harm kreeg vervolgens Hattem als standplaats en werd twee keer gedetacheerd, eerst in Alfen en daarna in de Weebosch. Hij was daar werkzaam bij de grensdienst en toen deze functie in 1943 werd opgeheven, kwam hij in Rijssen terecht. Niet lang, want na drie dagen verhuisde hij naar Vaassen. 'Je moet naar kasteel Cannenburch, daar staan vier paarden op stal.' Arie van Bennekom, gemeenteveldwachter, haalde Harm in Vaassen van het station. Ook werd samen gezocht naar een kostadres en Harm vond een geweldig kosthuis bij Aaltje en Hendrik Nijhof aan de Kerkweg.

Met Harm kwamen nog vier andere collega's naar Vaassen: Frans van Viersen, Kees van Reenen, Max van Kleef en postcommandant Stegeman. Max van Kleef ging al spoedig naar Heerde, omdat Kees Mondria, zelf Heerdenaar, liever niet in eigen woonplaats wilde werken. Zodoende kwam Mondria in Vaassen terecht.

Men deed als marechaussee weinig politiediensten, men was meer bezig met de paarden in het bos. Tot nu toe had Harm weinig met de oorlog van doen gehad en zijn eerste confrontatie met de Duitsers, zij het op afstand, was tijdens de april/meistaking op de N.V. Industrie. Hij zag auto's van de Duitsers bij het bedrijf en merkte de onrust op die er heerste. Het personeel van de fabriek stond op het plein



Harm Ebink op 4 december 1941 in Hattem



In september 1984 was er een reünie voor oud-leden van de Knokploeg Apeldoorn.

V.l.n.r. achter: Dick Polman, Piet Niewold, Anne Hilbrink en Joop Abbink.

V.l.n.r. midden: Harm Ebink, Gerrit van Norel, Herman van der Zee en Johan Middelbeek.

V.l.n.r. voor: Hugo Nuis en Kees Mondria.

en Duitse soldaten schoten in de lucht, dakpannen sneuvelden. Dit werd duidelijk gedaan om de mensen angst aan te jagen. Hier en daar sloeg men arbeiders met de geweercolf in de rug.

VERZET

Tijdens gesprekken die ik met Harm had, kwamen het verzet en zijn rol daarin maar mondjesmaat ter sprake. Hij maakte deel uit van de Knokploeg Apeldoorn, een verzetsorganisatie die actief was op de Veluwe (met name in Apeldoorn zelf). Wanneer Harm wat spraakzamer was, dan vertelde hij over wapendroppings op Zesendertig Bunder, over moeilijke beslissingen die tijdens het verzetswerk genomen moesten worden, en over acties zoals bij de Woeste Hoeve, waarbij het verschrikkelijk uit de hand liep. Als verantwoordelijk man had hij het daar erg moeilijk mee. In Harms gedachten was de oorlog altijd wel aanwezig. De oorlog liet hem niet los, of hij de oorlog niet. Zo was hij bestuurslid van de afdeling Veluwe en Salland van het Voormalig Verzet Nederland.

In de voorbereiding op de eerdergenoemde adoptieplechtigheid had ik hem gevraagd of hij daarover aan de kinderen van mijn klas iets wilde vertellen. Na lang aarzelen stemde hij toe, maar wilde dit dan graag samen doen met zijn collega Kees Mondria. Het werd een bijzondere gebeurtenis. Daags daarna sprak ik beide mannen na afloop van de plechtigheid en toen bleek welk een impact het klassenbezoek op hen had gehad: veel emotie en een slapeloze nacht.



Mensen uit het dorp verzamelden zich bij garage Hooghiemstra, omdat daar (volgens overlevering) ook moffenmeiden werden kaalgeschoren.



*Burgemeester Diepenhorst op 17 april 1945
op de Dorpsstraat in Vaassen*

BEVRIJDING

Op de avond van de 16^e april 1945 hoorden Harm en zijn vrouw Jantje vanuit hun woning aan de Deventerstraat een sloffend geluid. Het waren Duitse soldaten te voet, in colonne voorbijtrekkend: een stoet van verslagen mensen, moedeloos, met fietsen zonder banden aan de hand, waagentjes geladen met bezittingen meeslepend. Bij deze trieste aanblik dacht Harm

ogenblikkelijk terug aan het moment dat Duitse soldaten Amsterdam binnenkwamen. Wat een contrast, wat een verschil met vijf jaar geleden. Harm sliep die nacht niet meer.

Toen de ochtend aanbrak, ging hij het dorp in, gekleed in het uniform van wachmeester der staatspolitie. Het werd al een beetje rumoerig in het dorp. Geleidelijk aan deed de Ordedienst, een onderdeel van de Binnenlandse Strijdkrachten, zijn werk. Hun kantoor was gevestigd in een voormalige elektriciteitszaak aan de Deventerstraat. Harm hield toezicht op de gang van zaken.

NSB'ers en achtergebleven Duitsers werden opgehaald en naar garage Hooghiemstra gebracht. Later ging deze groep naar de Pelzerkamp in Epe. Voor de middag was alles al grotendeels geregeld. Inmiddels had Harm zijn uniform verwisseld voor dat van de marechaussee, waarna hij bij het kruispunt De Valk toezicht hield en verdere ontwikkelingen afwachtte.

Net na de middag zag Harm een fietsende burgemeester Diepenhorst uit de richting van Apeldoorn komen. Volslagen beduusd keek Harm de burgemeester aan, die al zwaaiend en lachend verder fietste. 'Hé, jongens, dat is de burgemeester', riep Harm. 'Die brengen we naar Epe.' Een auto van garage Hooghiemstra stond ter beschikking aan de Kastanjelaan, met monteur Wim Nijkamp als chauffeur. De burgemeester werd ingehaald en zijn fiets werd achter in de open laadbak gelegd, waar ook de burgemeester, Harm Ebink en Gerrit van Norel plaatsnamen.

Bij het gemeentehuis in Epe aangekomen begroette de burgemeester onder andere de ambtenaren Lindeboom, Van Ouwerkerk en Bats. Er werd even gesproken en door het raam kijkend zag men dat er zich al heel wat mensen op het plein voor het gemeentehuis verzameld hadden. De burgemeester sprak de menigte toe en besloot zijn speech met het inzetten van het Wilhelmus. Als Harm ooit ontroerd werd door het volkslied, dan was het nu wel. Tot aan juni 1945 verrichtten Kees Mondria en Harm Ebink hun taak als groepscommandant Binnenlandse Strijdkrachten. Daarna werden ze weer wachmeester der marechaussee.

HET VERZETSHERDENKINGSKRUIS

Op 3 november 1982 werd Harm Ebink het verzetsherdenkingskruis toegekend. Deze Nederlandse onderscheiding werd op 19 december 1980 ter gelegenheid van de 35^e herdenking van de bevrijding bij Koninklijk Besluit ingesteld en was bestemd voor deelnemers aan het verzet tegen de bezetters van Nederlands grondgebied in de Tweede Wereldoorlog.*

Over het verzetskruis las ik op internet: 'De instelling van deze onderscheiding was controversieel. Enerzijds waren er rechthebbenden die het niet aanvroegen vanwege "te weinig, te laat". Anderzijds waren er ook die het wel aanvroegen, maar niet toegekend kregen vanwege gebrek aan bewijs van hun (vermeende) verzetsdaden. In totaal hebben 15.300 mensen het kruis aangevraagd, aan 15.000 van hen is het kruis toegekend.'

In 1982 werd Harm door de Stichting 1940-1945 een aantal keren verzocht informatie te geven over personen die in aanmerking wilden komen voor een buitengewoon pensioen. Deze aanvragers hadden hem als referent genoemd. De Stichting had namelijk als taak een illegaliteitsrapport samen te stellen, waaraan getuigenverklaringen moesten worden toegevoegd. Harm werd gevraagd om zo uitvoerig mogelijk en uit eigen waarneming inlichtingen te verstrekken over verzetsdeelname van de aanvrager.

Na die eerste herdenkingsplechtigheid op 17 april 1988 heeft Harm er jarenlang voor gezorgd dat nabestaanden en mensen van het verzet daarbij aanwezig waren. Hij vond het prachtig dat de jeugd op die bevrijdingsdatum van Vaassen letterlijk en figuurlijk stilstond bij de herwonnen vrijheid.

Harm Ebink overleed op 27 oktober 2005.

Foto's bij dit artikel: collectie Frans Schumacher

Het zilveren Verzetsherdenkingskruis met de tekst 'DE TYRANNY VERDRYVEN', een zin uit het Wilhelmus. Een vlammend zwaard symboliseert het gewapend en geestelijk verzet. De koningskroon met daaronder 1940-1945 staat voor de verbondenheid van het verzet met het koningshuis. De achterzijde toont de Nederlandse leeuw; het jaartal 1980 geeft aan wanneer de onderscheiding is ingevoerd.



EVENEMENTENAGENDA 2013

De volgende evenementen zijn definitief vastgesteld:

Donderdag 18 april: leden/jaarvergadering in het Kulturhus te Epe

Aanvang 20.00 uur, zaal open 19.30 uur. Na het officiële gedeelte van de vergadering wordt vanaf circa 20.30 uur een lezing gehouden door Dianne Hamer over de door haar geschreven biografie van koningin Sophie, de eerste echtgenote van koning Willem III (zie ook p. 3).

Zaterdag 25 mei: voorjaarsexcursie vanaf kasteel Cannenburch, verzorgd door Frans Schumacher en Willy Smit

De aanvang van de excursie is 14.00 uur; de excursie duurt tot circa 16.00 uur. Het thema is: 'In het spoor van de familie Van Isendoorn'. Het spoor zal onder andere lopen via het tracé 'Wandelend door de Dorpsstraat', op basis van het in 2007 verschenen boek van Frans Schumacher.

Zaterdag 26 oktober: najaarsexcursie op Landgoed Tongeren bij Epe

Deze zal worden geleid door een van de leden van de familie Rauwenhoff, die het landgoed in bezit heeft. De excursie begint om 10.00 uur in de houtschuur, gelegen langs de Chevalierlaan tussen huisnummers 5 en 7. Hier is eerst de ontvangst met koffie en koek, en een inleiding. Aansluitend vindt de (wandel)excursie plaats vanaf 10.30 uur tot circa 13.00 uur. Het maximumaantal deelnemers is 30. Opgave voor deelname **vanaf 1 oktober 2013** bij E.G. Brummel, tel. (0578) 61 49 39 of per e-mail: *eef.brummel@online.nl*

Dinsdag 19 november: filmavond in de grote zaal van de Middenstip (het voormalige Hof van Gelre) te Epe. Ingang Quickbornlaan. Aanvang 20.00 uur; de zaal is open vanaf 19.30 uur. Er zal filmmateriaal worden vertoond van restmateriaal van onze jubileum-dvd over de Canon van Epe. Over de thema's volgen t.z.t. nadere mededelingen.

LET OP!!

* Voor alle evenementen geldt: gratis deelname van leden en hun huisgenoten; niet-leden betalen 3,50 euro.

* Het is altijd mogelijk dat een geprogrammeerd evenement, om welke reden dan ook, niet kan doorgaan. Dit wordt altijd vermeld op onze website: *www.ampt-epe.nl*. Raadpleeg dus altijd vooraf de info op onze website!

EEN PAAR KORTE OORLOGSVERRHALEN

JAN KIESBRINK

RAZZIA

Regelmatig werden er in de Tweede Wereldoorlog jongemannen opgeroepen om in Duitsland voor de Duitse weermacht te werken. Er kwamen vanuit Oene weinig aanmeldingen, want de meesten waren vaderlandsgezind en saboteerden de Duitse overmacht zo veel mogelijk. Dit leidde ertoe dat de Duitsers soms een razzia hielden in het dorp Oene en omgeving.

Op een middag kwamen er haastige mannen op de fiets langs ons huis op 't Hul racen. Ze traptten zo hard ze maar konden op hun gammele fietsen en verdwenen achter de houtsingels in het Oenerbroek. Ze verstopten zich daar voor de rest van de



dag om zo aan de razzia te ontkomen. Wat gaf dat een spanning bij die jongens en mannen. Wij als kinderen keken ze met verbazing na: wat gaan die mannen daar allemaal doen?! Onze moeder kon ons uitleggen wat er gebeurde, maar we moesten onze mond houden als er Duitsers langs zouden komen; die mag je niets vertellen! Namen weet ik niet meer. Misschien is er een oudere lezer onder u die denkt: ik was ook een van hen. De mannen bleven er tot laat in de avond. Pas als het echt helemaal donker was, keerden ze terug naar huis. Als ze langs ons huis fietsten, hoorden we de banden knerpen over het sintelweggetje.

PAARD VERDUISTERD



In de oorlog verleende vader hulp en bijstand aan boer Klaassen. Het was in de tijd dat de Duitsers paarden vorderden. Ook Klaassen had een geel trekpaard, dat hij niet kwijt wilde. Hij vroeg mijn vader of hij het paard bij ons op de deel mocht stallen. Vader had daar geen moeite mee.

En zo stond het paard van Klaassen een hele tijd bij ons in het achterhuis. Klaassen kwam het zelf voeren en ook mijn vader gaf het paard weleens een arm vol hooi en een emmer water.

Het dier stond er rustig dag en nacht op stal! Gelukkig is er nooit één Duitser bij ons thuis geweest.

In later jaren vroeg ik mijn vader of hij het niet riskant had gevonden om dit paard te verduisteren voor de Duitsers. Stel je voor dat ze het ontdekt hadden, bijvoorbeeld doordat het paard hinnikte.

Vader, die altijd heel nuchter was in dit soort zaken, antwoordde: 'Nou, ik was echt nergens bang voor, want bij ons kwamen nooit Duitsers!'

En hij en het paard hebben er rustige tijden doorgemaakt.

LEZERSRUBRIEK

REACTIE VAN DIK & MANDA RODIJK OP 'DENKEND AAN OENE', AMPT EPE, NR. 190

Via mijn schoonzus werd ik (Dik) geïnteresseerd op een verhaal in *Ampt Epe* over mijn grootouders, de familie Van Tongeren. Mijn moeder was de oudste dochter Marie van Tongeren, in 1946 getrouwd met Gerrit Rodijk. Graag zou ik in contact willen komen met de heer Cor Verweij, om eens meer te horen, en of de verhalen die ik ken, ook kloppen.



REACTIE VAN DIK & MANDA RODIJK OP HET ARTIKEL 'HET HANENDORP', AMPT EPE, NR. 190



Mijn opmerking betreft de woonboerderij (huis Van Essen). Manda's moeder was Jacoba van Essen-Gerritsen. Zij was niet, zoals vermeld, de oudste dochter, maar de jongste dochter van Christiaan Gerritsen en Gerritje Horst. Paulina is de oudste (Van Amersfoort-Gerritsen), Margje (Beekhuis-Gerritsen) is de middelste, en Jacoba (Van Essen-Gerritsen) de jongste dochter.

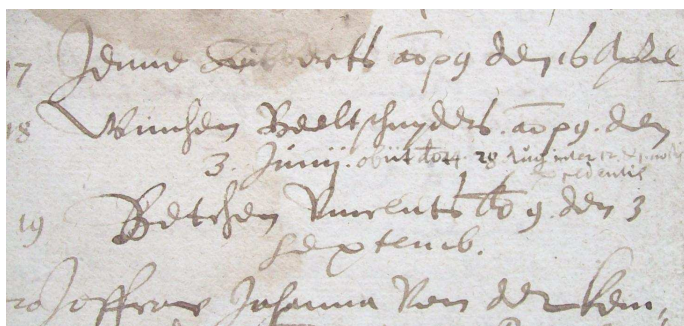
Met vriendelijk groet, Dik Rodijk & Manda Rodijk-van Essen, Emst

REACTIE VAN BERT KWAKKEL OP 'ZERK IN DE KERK VAN EPE', AMPT EPE, NR. 190

Met veel interesse heb ik de bijdrage van de heer Kouwenhoven in *Ampt Epe*, nr. 190, gelezen (en eerder in VG # 4, jaargang 2012).

Als aanvulling hierop zou ik willen melden dat **Wijntien Steenberghs/Wijnolda Jans van Steenbergen** bij haar overlijden in 1624 ouder moet zijn geweest dan 24 jaar, en mogelijk zelfs ouder dan 34 jaar. Dit baseer ik op het feit dat er nog zeker twee kinderen uit haar huwelijk met Gerrit Jacobs Beeldsnijder zijn geboren die door de heer Kouwenhoven niet worden genoemd. Er wordt op 7 september 1605 een kind gedoopt, genaamd **Johannes**, en op 12 juli 1607 een kind, genaamd **Johannes van Steinbergen**. Als vader van beide jongens wordt ene Gerrit Jacobs genoemd, zonder de toevoeging Beldesnider/Beeltsnijder (of een variant hierop). In adellijke en goedgeburgerfamilies kwam het regelmatig voor dat de geslachtsnaam van zowel de vader als de moeder overging op een volgende generatie, veelal de oudste zoon. Denk hierbij aan onze oud-burgemeester Sweerts de Landas of

de huisarts Menalda van Schouwenburg. De hiervoor genoemde Johannes van Steinbergen kan dus heel goed dezelfde persoon zijn als de **Johannes Beeltsnijder van Steenbergen**, predikant te Beilen, die als erfgenaam van zijn vader op 23 mei 1633



het herengoed tot Lohuizen toebedeeld krijgt. Op 6 december 1645 krijgt hij oprukking¹⁾, waarna het goed op 23 februari 1647 wordt gevrijd²⁾ en tot een tijsngoed³⁾ gemaakt (zie: *De herengoederen op de Veluwe*, deel 4, # 604). Zoals door de heer Kouwenhoven reeds werd aangegeven, nam men het vroeger met de spelling van de namen niet zo nauw. De voornamen Jan, Joan en Johannes werden door elkaar gebezigd. Hij trouwde mogelijk te Bunde (Oost-Friesland) rond 1630 met Wilhelmina Elisabeth Bert, geboren te Amsterdam circa 1610, dochter van Guiliam Bert en Elisabeth Falois.

Wijnnolda van Steenbergen was mogelijk een dochter van Jan van Steenbergen 'den jongen' en zal rond 1575-1580 te Vaassen zijn geboren. Als zij tussen 1600-1605 is getrouwd, zal zij toen rond 25 jaar oud zijn geweest, hetgeen vrij normaal is. Haar vader is sinds 1580 pachter van een 'copermoele en bijbehorend erve' onder Vaassen, als opvolger van zijn vader, Mr. Jan Steinberch, die het sinds 1559 pachtte van Hendrik Isendoorn à Blois. Mr. Jan van Steenbergen kocht in 1567 ook de twee Griftse molens waarvan er een als kopermolen werd ingericht. Daarnaast wordt hij als olderman vermeld in de Rekenboekjes van het Sint Anthoniusgilde te Vaassen. In het Schattingsregister Ampt Epe van 1592, kerspel Vaassen, wordt hij aangeslagen voor 2 gulden en 2 stuivers; zijn zoon Jan van Steenbergen 'de Jonge' voor 1 gulden.

Rest nog de vraag hoe dit geslacht Beeldsnijder in Epe verzeild is geraakt.

Met vriendelijke groet, Bert Kwakkel, Amsterdam

NOTEN (met dank aan Evert de Jonge)

- 1) Oprukking = In de vroege en late middeleeuwen was een deel van het onroerend goed op de Veluwe horig. Dat een goed horig was, betekende niet automatisch dat de bewoners horigen waren. Geregeld bezaten ook niet-horigen een horig goed. Dezen moesten dan wel iedere zes jaar 'oprukking' vragen, dat wil zeggen: een geldbedrag betalen als erkenning dat het goed eigenlijk 'horig' was. Het 'oprukkingssysteem' kwam in de late middeleeuwen in zwang, aangezien de persoonlijke horigheid oncontroleerbaar en omslachtig was. Zie verder: E. de Jonge e.a. (red.), *De herengoederen op de Veluwe*, 5 delen.
- 2) Gevrijd = Wanneer een bezitter van een horig goed dit van de serviliteit (dienstbaarheden) wilde vrijkopen, kon dat en werd het goed omgezet in een tijsngoed.
- 3) Tijsngoed = Goederen die tegen een vaste jaarlijkse recognitie (erkenning) gebruikt wer-

den. In de late middeleeuwen werd vooral in ontginningsgebieden, zoals Oldebroek en Nijbroek, nieuw land gewonnen dat de hertog in tijs uitgaf. De gebruiker, tevens bezitter, betaalde aan de tijskamer de jaarlijkse tijs. In tegenstelling tot horige goederen mochten tijsgoederen verkocht worden zonder toestemming van de hertog.

REACTIE VAN JAN VAN ZELLEM OP 'HEROPENING GROTE KERK EPE', AMPT EPE, NR. 191

Jan van Zellem plaatst diverse opmerkingen bij dit artikel. We vermelden ze hieronder puntsgewijs.

1) Eef Brummel schrijft in 'Heropening Grote Kerk Epe': 'Nu de vloer weer op het oorspronkelijke niveau is teruggebracht, staat het koorhek ook weer op de (waarschijnlijk) originele plaats.' Ik merk hierbij op dat het niveau van de onlangs verlaagde vloer niet het *oorspronkelijke* niveau is, maar het niveau tot waarop in 1805 de koorvloer werd verlaagd, namelijk het peil van de vloer van het schip. Het oorspronkelijke peil waarop de koorvloer is aangelegd, dateert uit de periode 1375-1400, toen de kerk met het huidige koor werd uitgebreid. Deze lag hoger dan de vloer van het schip. In een door BAAC B.V. (onderzoeks- en adviesbureau voor Bouwhistorie, Archeologie, Architectuurhistorie en Cultuurhistorie) in 2010 opgesteld rapport is terzake opgemerkt: 'Er kan dus van uit worden gegaan dat het vloerniveau van het koor van oorsprong hoger heeft gelegen dan de vloer van het schip.' Een verhoogde koorvloer is in zijn algemeenheid een wezenlijk kenmerk van een middeleeuwse kerk, zoals de Grote of Sint Maartenskerk in Epe. In een binnenkort te verschijnen aanvulling op mijn boek *Dit huis van hout en steen: bouw-historie en interieurgeschiedenis van de Grote of Sint Maartenskerk te Epe* ga ik uitvoerig op dit onderwerp in.



2) Wat de originele plaats van het koorhek betreft: dit is niet de plek waarop het nu staat, zoals Brummel als 'waarschijnlijk' veronderstelt. Overeenkomstig het gebruik in de Late Middeleeuwen vormde het koorhek de scheiding tussen schip en koor en stond dus vóór het koor en niet ergens middenop.

3) Brummel schrijft verder: 'Er zijn tijdens de restauratiewerkzaamheden verrassende elementen tevoorschijn gekomen, zoals een ha-

groscoop, een uit de middeleeuwen daterend venster in de oostelijke zijkant van het koor.' (Bedoeld zal zijn hagijscoop; hagijs=heilig, skopein=kijken). *Verrassend*, hoezo? Reeds vijftig jaar geleden, tijdens de restauratie van de kerk in 1962, werd deze hagijscoop blootgelegd. Een toen door G.S. van Lohuizen gemaakte foto bevindt zich in het Streekarchief en is in mijn boek op pagina 266 afgebeeld. Ten aanzien van de functie van de hagijscoop vervolgt Brummel: 'Hierdoor konden mensen die wegens ziekte of anderszins de kerk niet mochten betreden, toch van bui-

ten op het altaar kijken en zodoende de mis meebeleven.’ Die zieken waren meelaatsen of leprozen; ‘anderszins’ heeft vermoedelijk betrekking op geëxcommuniceerden. Beide groepen mochten het kerkhof niet betreden en konden dus ook niet bij de hagiSCOOP komen. Daarmee vervalt de lezing van Brummel over de functie van de hagiSCOOP. Als de meest waarschijnlijke verklaring wordt die van P. Glazema aangehouden, namelijk dat de hagiSCOOP sacraments- of reliekensters zijn geweest. Aan de binnenkant zou een kastje, voorzien van een deurtje, aanwezig zijn geweest. In het kastje bevond zich het sacrament of een reliek. Een korte blik op het reliek zou het verlossen van een ziekte of uitredding uit dreigend gevaar kunnen opleveren (Van Zelle, p. 266-267).

REACTIE VAN HELMICH STEENWOERD OP ‘HET VOORBIJE THUIS’, *AMPT EPE*, NR. 190

Ik ben geboren te Rotterdam als jongste zoon van Helmich Steenwoerd die geboren was op het Zuukerend te Epe. Mijn vaders achtergrond is gestoeld in Epe en directe omgeving. Bij het lezen van uw nummer 190 kwam ik in voornoemd artikel van Lijda van den Bremen-Jonker iets zeer bekends tegen, namelijk de naam van een ‘wegwerker’ die belast was met het onderhoud van de Zuukerenkweg in ‘de nije buurt’. Deze man was mijn opa.



De naam Steenvoort/Steenwoerd komt veelvuldig voor in de Eper annalen. Het betreft echter één familie met dezelfde roots in Oene, Epe (Zuuk/Zuukerend), Vaassen, Heerde en omstreken. Sinds 2009 doe ik (uit hobby) genealogisch onderzoek naar deze familie.

Heel veel familieleden wonen en werken nog steeds in die contreien. Mijn vader was een Zuukerender, iets wat hij nooit onder stoelen en banken heeft gestoken. Hij hield van de natuur. Ondanks zijn huwelijk met mijn (Rotterdamse) moeder is hij tot zijn overlijden in 2002 altijd Veluwenaar gebleven. Hij heeft mij geleerd wat natuur en (plattelands) cultuur inhoudt en de rijkdom daarvan. Daarom voel ik mij, behalve geboren Rotterdammer, ook verbonden met de Veluwe. Ik kom dan ook zeer graag in Epe en omgeving.

Met hartelijke groet, Helmich Steenwoerd, Meppel

REACTIE VAN HENK VAN LIMBURG OP DE ‘LEZERSRUBRIEK’, *AMPT EPE*, NR. 191

Zojuist heb ik *Ampt Epe* nr. 191 ontvangen. Ik herkende de foto op p. 46 meteen. De boerderij is gelegen aan het eind van de Eperheemweg in een scherpe bocht waarna de weg overgaat in de Vijfpotenweg. Beide boerderijen zijn gesloopt. Volgens mij woonde in de boerderij op de voorgrond in de jaren vijftig een familie Van Assen; wellicht is de man met de mestkar een Van Assen. Op deze plaats staat nu een boerderij-



achtige woning met paardenstallen. De boerderij op de achtergrond behoorde toe aan de weduwe Van Vemde (jaren 50). Vanuit de Grote Kerk vond in deze boerderij op zondagmorgen zondagsschool plaats. Op deze plek is een moderne bungalow gebouwd, indertijd bewoond door de familie Mulder van Mulder Mode.

Met een vriendelijke groet, Henk van Limburg, Amersfoort

